

Köszöntöm Önt a Fiumei úti Nemzeti Sírkert múltját és jelenét bemutató honlapon!

Egy olyan – virtuális – temetői sétára invitálok, amelyen néhány kattintással felidézheti a magyarság elmúlt 200 évének kiemelkedő, bár nem mindig pozitív, történelmi személyiségeinek, tudósainak, irodalmi, zenei, színházi, építészeti, oktatási és képzőművészeti élete kiemelkedő alakjainak emlékezetét. A munkásságuknak kijáró tiszteleten és megbecsülésen túl egyetlen dolog köti őket össze: mindannyian a Fiumei úti Nemzeti Sírkertben nyugszanak.

Bízom benne, hogy a virtuális temetőlátogatást követően mind többen gondolják úgy, hogy érdemes személyesen is látogatást tenni a Fiumei úti Sírkertben, akár már a jövő hét végén (2007. június 3-án, vasárnap a Csend Napján) és megismerkedni e páratlan budapesti emlékhely, arborétum és szoborpark egyedülálló atmoszférájával.

A Budapesti Temetkezési Intézet ZRt. vezetőjeként büszke vagyok arra, hogy a - munkatársaim és külső szakemberek közreműködésével valamint számos külső forrás felhasználásával megvalósult – honlap létrejöttével hozzájárulhatunk nemzeti örökségünk megőrzéséhez.

Budapest, 2007. május 23.

Simóka Kálmánné dr. Vezérigazgató

A Fiumei úti Nemzeti Sírkertet (Kerepesi úti temető) elmúlt közel 160 évének, honlapon olvasható, története a Budapesti Negyed 24. (1999/2) számában megjelent, Tóth Vilmos történész által írt tanulmány kivonata. A tanulmány teljes szövege, valamint - közvetlenül vagy közvetve – a temetőről 1999-ig megjelent könyvek és írások bibliográfiája (és még sok további, a budapesti temetőkkel kapcsolatos írás a [Budapesti Negyed 24. \(1999/2\)](#) honlapon olvasható.

A Kerepesi úti temető másfél évszázada

A budapesti Kerepesi úti temető - mai hivatalos nevén: Fiumei úti Sírkert – hivatalosan 2007 áprilisában lesz százötvennyolc éves (bár ténylegesen 160 éve temetkeznek benne). Így, bár egy 19. század közepén megnyitott temetkezési terület európai viszonylatban még fiatalnak számít, Budapesten a legrégebbi a ma is használatban lévő keresztény sírkertek közül.

A temető, amelyet hivatalosan évtizedekkel ezelőtt Nemzeti Pantheonná nyilvánítottak, tehát több mint másfél évszázada működik, 1885-ös dísztemetővé nyilvánítása óta főként a mindenkori politikai elit reprezentatív sírkertjeként. Az, hogy ki volt szolgáltatva a politikai változásoknak és egyre újabb mítoszok megteremtésének vált fontos színterévé, azt is jelentette, hogy több-kevesebb hatékonysággal valamennyi rendszer megpróbálta önnön képére formálni, saját mártírjai és neves elhunytjai kultuszhelyévé tenni. Ezt azonban egyszer sem sikerült befejezni, innen ma a Kerepesi úti temető egyik fő különlegessége: az, hogy minden kor, minden politikai berendezkedés kialakított a falain belül egy-egy, a hivatalos

szándék szerint maradandónak szánt kultikus területet, amelyek torzói ma egymás mellett, egyidejűleg jelentik a temető reprezentatív síremlék-együttesét. Amellett, hogy politikai rítusoknak adott helyet, a második világháborúig a főváros és az ország gazdasági, társadalmi, tudományos és művészeti elitjének is ez volt a legkedveltebb temetkezési helye. De már 1945 előtt sem volt kizárólagos jelentőségű dísztemető, ahol csak a felülről irányított pantheonizáció szerepe a meghatározó, mivel a reprezentatív magyarországi temetkezés soha nem szerveződött egyetlen kizárólagos központ köré. 1860 és 1885 között, mint majd látni fogjuk, Pest lakossága inkább kényszerűségből, mint divatból temetkezett ide, és csak a századfordulóra vált meghatározóvá a hivatalos, állami szintű preferencia és a presztízs szerepe. Nagyon fontos, hogy kiket temettek ide 1860 előtt, és nagyon érdekes, hogy kiket 1952 után.

Ennek a honlapnak a legfőbb célja, hogy felhívja a figyelmet erre a temetőre, amely nemcsak a ma is itt nyugvó több ezer neves személy miatt jelentős, hanem az itt található, valóban értékes műalkotások miatt, és mint parkosított terület, mint a „zöld ív” fontos - a Városliget és a Népliget közötti - láncszeme is. Terjedelmi okok miatt csupán egy történeti áttekintésre kerülhet itt sor, röviden kitérve a százötven év legfontosabb eseményeire és jelenségeire.

A Kerepesi úti temető legnagyobb részét ma sem használják, így nem jellemző rá az, ami az urbánus temetők többségére: a relatíve dinamikus változékonyság.

Kezdetek

Pest vezetése 1847-ben határozta el a város első falakkal övezett temetőjének, a rangos, már évek óta helyhiánnyal küzdő Váci úti - más néven Terézvárosi - temetőnek a bezárását, ahová a rendelet szerint a továbbiakban csak a családi sírbolttal rendelkező pestiek temetkezhettek. Mivel a város másik két temetője, a Ferencvárosi és a Józsefvárosi is meglehetősen zsúfolt volt, határozatot hoztak egy új, nagy pesti köztemető létesítéséről, amelynek kezelése egyszerűbb és kevésbé költséges lenne, mint a több, de kisebb sírkerté, és a város terjeszkedését sem akadályozná. A temetkezésre szolgáló területet városi földeken - haszonbérbe kiadott területek által közrezárva - jelölték ki, a vonalárkon túl, a kerepesi országút mentén. [1] 1847 júniusában több lap is közölte a hírt: július 1-jén megnyílik a Kerepesi úti temető (Kerepessert Friedhof). A temető területét 1847 nyara óta ténylegesen használták temetkezésre - elsősorban görög keletiek -, a temető megnyitási procedúrájára azonban még közel két évet kellett várni. Egy 1849-es, német nyelvű térkép már feltünteti a temetőt (Neuer Friedhof néven), egy katonai (Militair Friedhof) és egy régi, már nem működő temető (Alter verlassener Friedhof) szomszédságában. Utóbbi feltehetően azonos azzal az 1820-as években működött sírkerttel, amelyet egy Steiner Flórián nevű pesti polgár létesített saját, a kerepesi dűlőn lévő telkén, a város engedélyével.

Pest város új köztemetője hivatalosan csak 1849. április 1-jén, virágvasárnap nyílt meg. A hadi események - április 2-án zajlott le a hatvani csata, végéhez közeledett a tavaszi hadjárat - ebben kevés szerepet játszottak. Annál fontosabb, hogy a városban kolerajárvány dült. [2] Mégis, az első temetés állítólag csak április 12-én

zajlott le. A pestiek a Józsefvárosi temetőbe, vagy, ha lehetett, akár Budára is temetkeztek, de az új, az akkori várostól messze eső és nehezen megközelíthető temető megnyitását szinte mindenki kifogásolta. Mindemellett április 24-ét követően, amikor a honvédcsapatok bevonultak Pestre, az új temetőben kapta meg a végtisztességet az isaszegi csata áldozatai közül tizenegy, a Rókus-kórházban elhunyt katona. Jó ideig ez maradt a Kerepesi úti temetőben lezajlott egyetlen ünnepélyes, államiként definiálható dísztemetés.

A temetőt a város vezetése hamarosan fallal vették körül, és az 1850-es évek elején megkezdődött a falsírboltok (a falak belső oldala mellett végighúzódnó kriptasor) kialakítása, amely máig a temető legrégebbi, nagyrészt eredeti állapotában megmaradt része. Elkészült a parcellabeosztás (amely egyelőre csak a terület egyszerű geometrikus feldarabolását jelentette) és lezajlott az első fákkal való beültetés, amelyet parkosításnak aligha lehetett nevezni. Határozatot hoztak arról, hogy a temetőbe egy kápolnát, egy felügyelőházat, halotti kamrákat és egy nagyobb csontfülkét kell építeni. A temető területe, amint azt Pest, majd Budapest korabeli térképei tanúsítják, a mainál jóval nagyobb volt, mintegy 230 hold: keleti határa a mai Asztalos útnál húzódott.

Egy Hochhalt György nevű halotyszállító-vállalkozónak adták bérbe a köztemető kezelését, ez azonban nem bizonyult jó megoldásnak. A sírkertbe egyre többen temetkeztek, de hamarosan olyan elhanyagolt állapotba került, hogy 1858-ban a városi tanács egy bizottságot volt kénytelen létrehozni, amelynek feladata a temető ügyének kivizsgálása volt. [3] 1860-ban a város vezetése visszavette a bérletet, és a Kerepesi úti temető kezelése egy újabb bizottság hatáskörébe került, 1860. június 23-án pedig Pest város köztemetőjévé nyilvánították. A Kerepesi úti temető gyakorlatilag is visszakerült a város kezébe, és a tanács rendelete alapján minden más pesti keresztény temetőt végleg be kellett zárni. Bár a temetések nyilvántartása már 1852-ben megkezdődött, ez 1860-tól vált módszeressé (a temető főkönyvei ma 1887-tel kezdődően vannak meg). 1865 februárjában készült el a temető teljes területének átfogó rendezési terve, Walthier G. Antal munkája.

1857-ben, városi rendeletre, a Kerepesi úti temetőben megépült a kápolna, amelybe, nem egészen legális módon, karmelita szerzetesek költöztek, akik hamarosan a Bach-korszak Pestjének hírhedt németesítő eszközeivé váltak. Magyarellenes uszításuk miatt Pest városa 1861-ben Scitovszky János hercegprímáshoz fordult, és az amúgy meglehetősen merev gondolkodású főpap intézkedései nyomán a karmelitáknak el kellett hagyniuk a kápolnát.

Míg a temetkezésben a 18-19. századig főként a szokásjog és az egyház irányító szerepe működött, addig a múlt századtól egyre inkább a törvényi szabályozás és a világi irányítás dominált. 1868-tól például törvény deklarálta, hogy az egyes bevett keresztény felekezetek tagjainak vegyesen kell használniuk a temetőket, és ez lényegében egyenlő volt a városi sírkertek köztemető-jellegének bevezetésével és törvényesítésével. A Kerepesi úti temető kapcsán már a megnyitáskor ez volt a hatóságok célja. Valójában ténylegesen szegregált területet csak a görög keleti vallású szerbek, görögök és románok tartottak fenn - az 5. parcellában, illetve a bal oldali kriptasor egy részén -, és ez, bár 1885-ben, számos hivatalos felszólítás után megszűnt, máig meghatározza a falsírboltok egy szakaszának képét.

Az első évtizedek

A bezárt Váci úti temetőből minden elhunytat a Kerepesi útra temettek át, bár ez hosszasan elhúzódott. A Józsefvárosi temetőből azonban, ahol a temetkezés 1860-ban szűnt meg, a hamvak az 1880-as években nagyrészt a mai Rákoskeresztúri temetőbe kerültek, és az időközben megnövekedett rangú Kerepesi úti temetőbe csak az arra kijelölt, nevezetesebb sírokat vitték át. Valamennyi régi pesti temető bezárása az új temető rangját növelte. A legfontosabb, szimbolikus értékű újratemetés 1859. november 21-én zajlott le: ekkor vitték át a Váci úti temetőből Kisfaludy Károly hamvait és sírkövét (de még nem a mai helyére). Szintén onnan került 1873-ban a Kerepesi útra Horvát István történész koporsója. Emellett, a pesti temetők várható, bejelentett felszámolása miatt sokan már eleve ide temetkeztek. Számos család átszállította felmenői, ősei csontjait is, ezzel legitimálva önmaguk számára az új temetőt. Sok Pesten eltemetett egykori nagyság sírjának mégis nyoma veszett, például a Józsefvárosi temetőből Révai Miklósénak, a Ferencvárosiból Bihari Jánosénak és Vitkovics Mihályénak, vagy a Váci útiból Megyeri Károlyénak, Schwartner Mártonénak és Miller Jakab Ferdinándénak.

A Kerepesi úti temető kialakulásának közvetlen előzményeként gróf Széchenyi István közismert, először 1841-ben közzétett Üdvlelde-konceptióját aligha lehet megjelölni (bár a temetőt bemutató egykori és mai írások többnyire ezt teszik.) A tudatos, felülről is befolyásolt és a nemzet egészét megcélzó pantheonizáció itt csak a XIX. század utolsó évtizedében, de legkorábban 1870-ben, a Batthyány-újráttemetéssel indult meg. A Kerepesi úti temető 1886-ig csak köztemetőként funkcionált - a térképek is Pesti temető (1859), Allgemeiner Kerepesser Friedhof (1863) vagy Neuer allgemeiner Friedhof (1872) névvel jelölték -, ezzel a céllal is jött létre, és nem azért, hogy az ország legrangosabb temetője, magyar pantheon legyen (ellentétben például a párizsi Père Lachaise temetővel vagy a bécsi Zentralfriedhoffal, amelyek deklaráltan egy-egy nemzet temetőjeként alapítottak, és amelyek rangját, közvetlenül megnyitásuk után, szekunder temetésekkel - kimagasló személyiségek hamvainak újratemetésével - adták meg). A temető létrehozásakor Pest rangja is más volt. A nemzet pantheonját, ha ennek terve különféle fórumokon szóba került, mindenki Budára képzelte el.

Az, hogy a XX. századra, az ott nyugvók névsorát tekintve, a Kerepesi úti temető a főváros és az ország első számú sírkertje lett, és megközelített egy ideális pantheon-státust, tudatos folyamat eredménye volt, amely azonban nem a temető megnyitásakor vette kezdetét. A pantheonizáció eleinte nem volt valódi, abban az értelemben, hogy alulról szerveződő, spontán folyamatként indult el, és csak később, a már meglévő keretek között kezdődött meg a mai Kerepesi úti temető „kitalálása” és megkonstruálása. A ma gyakran használt „Pantheon” elnevezés a két világháború között ragadt rá a temetőre, és hivatalosan még ennél is később kapta meg ezt a rangot és nevet.

A dísztemető-státust mégis azok alapozták meg, akik a temető fennállásának első évtizedeiben ide temetkeztek. Talán ez az időszak volt az ország mai legrangosabb temetőjének jövője szempontjából a legfontosabb (később, ahogyan a temető egyre előkelőbbé vált, a pantheonizációs folyamat már egyre könnyebben gyorsult fel).

Ebben az időszakban egyértelműen a falak melletti sírboltok jelentették a Kerepesi úti temető első számú, kitüntetett jelentőségű részterületét (ezeken belül pedig a főkapuhoz közelebb eső részek), illetve, kisebb mértékben, a főkapuhoz közeli parcellák. A falsírboltok nagy többségét német és magyar polgárcsaládok vették meg.

A sírhely új temetőben való kiválasztását elsősorban a három régi pesti temető várható és meg is kezdett felszámolása motiválhatta, illetve emellett egyfajta innovációs hajlam, új iránti fogékonyság, esetleg a Kerepesi úti temető későbbi rangjának megsejtése, megelőlegezése, és ennek nyomán a várhatóan előkelő sírhelyek elfoglalása. Utóbbira kiváló példa az 1868-ban elhunyt Unger Antal vaskereskedő, Pollack Mihály veje, aki még életében közvetlenül a temető főbejárata mellett váltott meg és építtetett egy családi sírboltot (1987-ben felszámolásra került). 1860 és 1885 között pedig már nem volt választási lehetőség: 1886-ig a Kerepesi úti temető volt az egyetlen folyamatosan működő pesti sírkert, amely így hamarosan be is telt.

Érdeemes felhozni néhány példát arra vonatkozóan, hogy ebben a kulcsfontosságú időszakban, 1860 előtt, kiket temettek el a legelőkelőbb részen, tehát a falsírboltok valamelyikében. Az első két jelentős személy az 1850-ben elhunyt Eggenberger József, kora legjelentősebb könyvkereskedője, valamint Röck István gépgyáros volt. 1851-ben temették ide Fejérváry Gábor archeológust, 1852-ben Zoltán Jánost, a forradalom belügyi államtitkárát, 1854-ben Birly Ede Flóriánt, a pesti egyetem rektorát és Czech János történészt, 1855 novemberében Vörösmarty Mihályt, majd ez év végén Jerney János nyelvészt, 1858-ban Bauer Mihály szobrászt, Dégen János egyetemi tanárt, Bene Ferenc városi főorvost és Bártfay László író, valamint az első arisztokratát, gróf Andrássy Juliannát, 1859-ben és 1860-ban pedig Eckstein Frigyes és Csasz Márton orvosokat. 1860. április 4-én zajlott le Forinyák Géza temetése, jelentősen megemelve a temető presztízsét, mivel Vörösmartyé mellett az abszolutizmus kori Pest politikailag legfontosabb gyászszertartása volt. Mind a költő, mind a mártír joghallgató temetésén hatalmas tömeg tüntetett némán a forradalom mellett és az elnyomás ellen, ahogyan a kor többi fontos temetésén is, például Barra Imréén Kolozsvárt, vagy gróf Teleki László pesti búcsúztatásán, majd sziráki temetésén, és, bár kisebb mértékben, de gróf Széchenyi István nagycenki temetésén is. (Utóbbi egyébként egy héttel a Forinyák-temetés után zajlott le, és április 30-án Pesten is tartottak Széchenyi tiszteletére egy gyászünnepélyt.)

A falsírboltok mellett az 1850-es években eltemettek néhány jeles személyt a temető belső részeiben is, elsősorban a főkapuhoz közeli, mára már teljesen átalakított parcellákban (például az egykori 5/a., a 7. és a 13. számúban): 1851-ben Egressy Bénit, 1854-ben Fánicsy Lajos színházi rendezőt, 1855-ben Repiczky János nyelvészt és Obernyik Károly író, 1856-ban Appiano Józsefet, Pest polgármesterét, 1857-ben id. Beöthy Lászlót, 1858-ban pedig Bajza Józsefet, Reguly Antalt, id. Lendvay Mártont és Szontágh Gusztávot.

A Kerepesi úti temető falsírboltjaiba temettek az 1860 utáni tíz évben három pesti polgármestert (Szepessy Ferencet, Terczy Szilárdot és Rottenbiller Lipótot), hat akadémiust (Sauer Ignácot, Szalay Lászlót, Bugát Pált, Pákh Albertet, Balassa Jánost, Gebhardt Xavér Ferencet), valamint a főváros iparának (Ganz Ábrahám, Schlick Ignác), művészeti életének (Györgyi Alajos, Szilágyi Béláné, Wieser Ferenc)

és közéletének (Láng Ignác, Clair Ignác, id. Emich Gusztáv, Gozdu Emánuel) jelentős képviselőit. A Salzburgban elhunyt Szalay László repatriációja és nagy tömegeket megmozgató gyászünnepélye méltó folytatása volt az ötvenes évek - fent említett - hasonló megmozdulásainak.

Egyes temetések tanúskodtak a még élő nagyságok majdani sírhelyének hollétéről is: 1866-ban például Pulszky Ferencné és Gyulai Pálné kapott sírhelyet a temető fala mellett. A falsírboltokra a továbbiakban is főként a természetes fejlődés, az „öntudatlan” pantheonizáció volt a jellemző, bár néha történtek szekunder temetések is, például id. Schedius Lajosé vagy Semmelweis Ignácé (aki azonban csak 1891-től 1894-ig nyugodott itt, és még háromszor áttemették), de általában nem felsőbb szintű, hanem családi kezdeményezésre. Az 1863-ban elhunyt Trattner-Károlyi István nyomdatulajdonos például az általa megváltott sírboltba temettette át sógora, apósa és felesége hamvait, akik mind a Kerepesi úti temető megnyitása előtt haltak meg. A századfordulóig a falsírbolt-együttes maradt a temető legrangosabb része, számos politikusnak, művésznek és tudósnek adva végső nyughelyet. A négy törési ponton, vagyis a temető sarkain négy mauzóleum épült: a Sebastiani és a Ganz családé, a Thalmayer családé, amelyet 1926-ban csontfülkévé alakítottak, valamint Saxlehner András sírboltja, amelyet az 1950-es években az Új köztemetőbe telepítettek át.

Az egykor közel ezerkétszáz síremlékből álló falsírbolt-együttes jelentőségét - a neves személyiségek sírja mellett - ma elsősorban az adja, hogy természetes kialakulású, tehát jórészt nem szekunder temetésekkel jött létre. Máig őrzi múlt századi képét, és ma ez a Kerepesi úti temető legnagyobb olyan, területileg összefüggő része, amely hiteles és eredeti képet nyújt az egykori urbánus temetkezésről, elsősorban természetesen az elit temetkezéséről. Az 1970-es évekre a temető fala mellett álló összes síremlék műemléki védetség alá került (körülbelül egy negyedszázaddal korábban, mint a temető egésze).

Néhány, a temető történetére mindvégig jellemző jelenség már az 1860-as években egyértelműen megfigyelhető. Az egyik legfontosabb a temető kettőssége: az, hogy egyszerre szolgált a nemzet és a főváros fontos - később pedig első számú - temetőjeként. Megszülettek az első művészi értékű síremlékek is, amelyek egyben az első példák voltak arra, hogy egy-egy kor funerális művészete mindig foglalkoztatta az akkori jelentős építészek és szobrászok nagy részét. Ami az építészetet illeti, a Ganz-mauzóleumot például Ybl Miklós tervezte 1869-ben (de csak 1913-ra épült fel).

Gróf Batthyány Lajos

Az 1850-es évektől az egyetem jogi és orvosi karának hallgatói rendszeresen szerveztek tüntetéseket és koszorúzásokat a Kerepesi úti temetőben, általában március 15-én. A vértanúk nyugvóhelyeinek többségét ekkor még nem ismerték, de meglátogatták mindazokat a sírokat, ahol a forradalomhoz és a szabadságharchoz - vagy annak közvetlen következményeihez - kötődő személyek nyugodtak (például az 1864-ben agyonlőtt Zilahi Sebess Emil síremlékét). A mártírok kultuszhelyeinek kialakítása csak a kiegyezés után vehetett lendületet. Elsőként, 1868-ban a

„kilenceket” - kilenc, részben 1849-ben, részben később, a Mack-féle szervezkedés kapcsán kivégzett személyt -, pontosabban az ő feltételezett hamvaikat exhumálták a Józsefvárosi temetőben. Damjanich János özvegyének kezdeményezésére temették át őket a Kerepesi úti temető egyik legelőkelőbb részébe, a 26/1. parcellába (akkor még itt vagy ennek a közelében volt például Gaál József, Czuczor Gergely, Petőfiné Szendrey Júlia és Kiss Károly ezredes sírja is, valamint az 1869-ben börtönben meghalt Böszörményi Lászlóé, amely szintén fontos kultikus célponttá vált). A kilenc vértanú közös síremlékét 1870-ben avatták fel, és ma a 31. parcellában található.

Ezt követte az 1849. október 6-án kivégzett és a pesti ferences templom kriptájában nyugvó gróf Batthyány Lajos újratemetése, 1870. június 9-én. Amikor családja és a temetést szervező bizottság úgy döntött, hogy az első magyar kormányfő koporsója a Kerepesi úti temetőbe kerül, az egyik legfontosabb lépést tették meg a nemzeti temető kialakítása felé (szóba került az is, hogy valahol a város területén épüljön fel a síremlék). Batthyány kivégzésekor megfordult a halál és a temetés rendje: az előbbi publicitását követően a nyilvánosság elől elzárva csempészték a templomba (a temetést megtiltó és a gróft jeltelen sírba eltemettetni kívánó osztrákok állítólagos kijátszásának története közismert). A mártíromság a test felemeltetésével - a *translatio*-val - és a szekunder temetéssel vált igazán teljessé, Batthyány egyénisége ekkor került be végleg a köztudatba. 1874-ben felavatott, az elfogadott tervekhez képest máig befejezetlenül maradt mauzóleuma - Schickedanz Albert alkotása -, a Kerepesi úti temető első nagyobb sír építménye, máig a sírkert egyik kitüntetett helye, amelynek közelében sokak váltottak sírhelyet. [4]

1877-ben avatták fel az 1849-ben kivégzett lengyel honvéd alezredes, herceg Mieczysław Woroniczki-Korybut síremlékét a ma már nem létező 4/a. parcellában (jelenleg a 30. parcellában áll). Az említettek mellett a Kerepesi úti temetőben található a szabadságharc további két kivégzett politikusának, Csány Lászlónak és báró Perényi Zsigmondnak a sírja is (előbbi eredetileg szintén abban a parcellában állt, ahol egykor a kilenc vértanú emlékműve).

A mártírokkal kapcsolatos, már tudatos pantheonizáció következtében lassan - a falsírboltokon kívül - a temető egyes belső területei is rangot nyertek. Ebben a legfontosabb szerepet természetesen az elsődleges temetések játszották. Azoknak a múlt században elhunyt neves személyeknek a sírjai azonban, akiket haláluk után nem a falak mellett temettek el, ma már legnagyobb részben másodlagos-harmadlagos helyeken található. Az áttemetéseket többnyire temetőgazdálkodási és területrendezési, ritkábban politikai okok indokolták (az így kialakított legfontosabb díszparcellákról a későbbiekben még lesz szó). Ma a falsírboltok és a fontosabb sírokat összegyűjtő díszparcellák teszik ki a temető 19. századi síremlék-anyagának legnagyobb részét. Az eddig említettekén kívül azok a neves személyek voltak a temető rangjának megalapozói, akiket halálukkor a Kerepesi úti temetőben temettek el, de még a dísztemetővé nyilvánítás, tehát 1885 előtt haltak meg. Azok a sírok, amelyek ma is megvannak, többségükben a 9., a 18., a 29/1., a 34/1. és a 34/2. számú parcellában, illetve azok egy részén található.

Az 1870-es években zajlott le a temető mai beosztásának megtervezése és kialakítása, valamint az első szakszerű, már kertművészeti szempontokat is figyelembe vevő parkosítás. Ezek nyomán a parcellák számozása már nagyrészt megfelelt a mainak, de több parcella volt, hiszen a temető a mainál jóval nagyobb

területen helyezkedett el. 1866-ban adták át a temető szomszédságában a Józsefvárosi pályaudvart, a MÁV első pesti pályaudvarát, amelynek jelentősége az 1884-ben Középponti pályaudvar néven megnyíló Keleti révén csökkent le. Utóbbi szintén a temető közelében, attól északra található. Az, hogy a temető két - máig működő - pályaudvar közé került, az első lépést jelentette a temető veszélyeztetettsége, „rossz környékké” válása felé. Az 1872-es városrendezési pályázat szerint a Fővárosi Közmunkák Tanácsa a temető környékén katonai gyakorlóhelyeket akart létrehozni, ez azonban nem valósult meg.

1870 januárjában Pest vezetése betiltotta a város falain belül való temetkezés minden formáját. 1874-ben végleg megszüntették a Ferencvárosi temetőt. A Váci úti temető teljes felszámolását és a sírboltok betömését 1873-ra rendelték el, de az ezzel kapcsolatos munkálatok 1874-ig elhúzódtak. [5] Utóbbiból a Kerepesi úti temető közös sírjába helyezték át az ott talált valamennyi földi maradványt. Az ezt megőrkítő, ma a 43. parcellában található emlékoszlop felirata szerint az újratemetések még 1876-ban is folytak.

1876-ban született meg az az egészségügyi törvény, amely többek közt a temetkezéssel kapcsolatos modern higiéniai előírásokat és az adminisztráció kötelezettségét is elrendelte. Kötelezővé vált a halottkémlés, valamint az, hogy a halál beállta után legalább negyvennyolc (nyáron harminchat) órán át várni kell a temetéssel. A törvény szabályozta a sírhelyek méreteit, egyes sírhelyek megváltásának idejét és az exhumálás lehetőségeit. A rendelkezésekkel szoros összefüggésben Budapesten megalakult az *Entreprise des Pompes Funèbres*, az első nagy hazai temetkezési vállalat. [6] 1879-ben határozat született egy, a Kerepesi úti temetőben létesítendő halottasházról, amelyben boncterem és ravatalozó működik. Az épület egy év múlva, Mátyás Hugó tervei szerint fel is épült, de már tíz év múlva bővítésre szorult.

1874-ben külön parcellát nyitottak azoknak, akik nem részesülhettek egyházi temetésben, tehát az öngyilkosok és a kivégzettek számára (ez a ma már nem létező parcellák egyike, a 68. számú volt). Ugyanebben az évben azonban egy sokkal jelentősebb szegregációs aktus is lezajlott: megnyílt a Kerepesi - ismertebb nevén Salgótarjáni úti - zsidó temető, amely az 1845-től 1910-ig fennállott Váci úti, valamint az 1874-ig használt Lehel utcai zsidó temetőt váltotta fel Pesten.

Deák Ferenc

Feltehetően 1871-ben merült fel először az a gondolat, hogy a Kerepesi úti temetőt a nemzet első számú sírkertjévé lehetne tenni. A tervet Feszty Frigyes fogalmazta meg, aki - az egyesítés előtt álló város általános rendezésére meghirdetett pályázat keretében - azt javasolta, hogy Pest szüntesse meg a Kerepesi úti temető köztemető-jellegét, és azon túl csak kimagasló személyiségeket temessenek el itt (a Père Lachaise-t jelölte meg követendő példaként).

A temető azonban még több, mint egy évtizeden át köztemető maradt, és legelőkelőbb részeit a 19. században mindvégig a falsírboltok jelentették. Ezen a Batthyány-temetés sem változtathatott, de 1876. február 3-án Deák Ferenc temetése

- és főként mauzóleumának tizenegy évvel későbbi felavatása - megalapozta a temető topografikus hierarchiájának azt az átalakulását, amely a századfordulóra teljesedett ki. A temetés további jelentőségét az adja, hogy ez volt a dualizmus kori főváros első igazán látványos és teátrális - a későbbiekben olyan jellegzetessé váló - funerális ceremóniája. Deák Ferenc, halálát és temetését tekintve, kilóg a nagy magyar politikusok sorából: természetes halállal halt meg, halála abban a városban következett be, ahol eltemették, tehát testét nem kellett elszállítani (nem kívánt „hazatemetkezni” sem, mint a kor legtöbb jelentős politikusa), emellett temetése nem szekunder temetés volt, és később sem részesült ebben. Halálakor politikailag már inaktív volt, de befolyását megőrizte, és temetése nemcsak mint a kormány vagy a főváros, de mint az egész nemzet diadalmenete folyt le. (Valójában mauzóleumának felépüléséig ő sem pontosan ott nyugodott, ahol ma, hanem egy ideiglenes sírhelyen. Attemetésének azonban nyilván nem politikai vagy területrendezési, hanem gyakorlati okai voltak.)

A mauzóleumra meghirdetett pályázatra 42 terv érkezett be. Gerster Kálmán, a Kossuth-mauzóleum majdani tervezője kapta meg az első, Schickedanz Albert, a Batthyány-mauzóleum alkotója pedig a második díjat. A Deák-mauzóleum, amelynek építése 1884-től 1887-ig tartott, a 19. században az első, az architektúrával egyenrangú plasztikai részleteket felvonultató hazai sírépítmény volt, Kiss György angyalszobrának kivitelezése pedig - a Schlick-féle üzemben - az első nagyobb méretű hazai bronzszobor-öntés (egy évtizeddel korábban a Batthyány-mauzóleum szobrászati része még megvalósulatlan maradt). A belső tér díszítését Székely Bertalan tervezte és Róth Miksa kivitelezte, a szarkofágon lévő, a második világháborúban megsemmisült, a ravatalon fekvő Deákot ábrázoló szobor pedig Stróbl Alajos egyik első jelentős alkotása volt. [7] A mauzóleum, ha az akkori viszonyokat vesszük tekintetbe, monumentálisnak és lenyűgözőnek hatott, de funkcionálisan inkább egy emlékműhöz, mint egy síremlékhez állt közel.

1876-ban már nem képezte vita tárgyát az, hogy Deákot hol temessék el: a Kerepesi úti temető, Pest temetője a többi fővárosi sírkerttel legalábbis egyenrangú volt. A jelentősebb pesti és budai temetők egy része még nem létezett, másik része már nem - vagy csak részlegesen - működött. A Deák-mauzóleum helyének kiválasztása azonban döntő fontosságú változásokat indukált: megteremtette a feltételét annak, hogy a temető leghangsúlyosabb része a belső területre helyeződjön át. A II. számú kaputól a Deák-mauzóleumig vezető út (az úgynevezett Deák-út) és az ötödik keresztút (a Deák-keresztút) metszéspontjában lévő körönd, ahol a mauzóleum felépült, a Kerepesi úti temető szimbolikus centrumává vált, környéke pedig a századforduló után a temető legkitüntetettebb részterületévé, ahol dízsírhelyek sora épült ki, és eldőlt, hogy itt lesz a régi, nevezetes sírkövek összegyűjtésére szolgáló első díszparcella is. A Deák-út volt 1903-ig, a Kossuth-mauzóleum építésének kezdetéig a temető gerince, egyetlen fő útvonala. Ettől kezdve két, párhuzamos és egyenrangú gerinc létezett, és a főkaputól induló út (a tulajdonképpeni Fő-út) majd csak az árkádsírok megépülése, illetve a 34/1. számú művészarcella létrejötte után nyerte vissza 1870 körüli rangját, és vált a harmadik fontos útvonallá.

A falsírboltok természetesen nem veszítették el azonnal jelentőségüket. Érdeemes megemlíteni néhány jelentős egyéniséget, akik a század utolsó évtizedeiben oda temetkeztek. Elsősorban annak a nagy tudósgenerációnak a tagjait, akik ekkoriban tűntek el az élők sorából: közülük a temetőfal mellett temették el 1871-ben Érdy

János régészt és Flór Ferenc sebészt, 1873-ban Pólya József főorvost, 1875-ben Toldy Ferenc irodalomtörténészt, 1877-ben Preysz Móric kémikust, 1878-ban Horváth Mihály történészt, Fogarasi János nyelvészt és Kovács Sebestény Endre sebészt, 1881-ben Horváth Ignác mérnököt, 1882-ben Konek Sándor statisztikust, 1884-ben Bókay János gyermekorvost, 1888-ban pedig Balogh Kálmán fiziológust. A kor nem egy neves írója (Bulyovszky Gyula, Pompéry János, Királyi Pál József) vagy politikusa (Almásy Pál, Perczel Béla) számára szintén itt választottak nyugvóhelyet.

Még az 1890-es években is, amikor a falsírboltok már nem voltak divatosak és kezdtek elveszíteni kitüntetett szerepüket, olyan jelentős akadémikusokat temettek ide, mint Hunfalvy Pál, Wenzel Gusztáv, Gönczy Pál, Tomori Anasztáz, Frivaldszky János, Margó Tivadar, Poór Imre vagy Pulszky Ferenc. Többségük esetében azonban már nem új sírhely választásáról, hanem egy-egy - akár már évtizedek óta is működő - családi sírboltba való temetkezésről volt szó. 1891-ben egy rövid időre a temető fala mellett temették el Semmelweis Ignác hazahozott hamvait is. Ő 1865-től 1891-ig Bécsben, a Schmelzi temetőben nyugodott, majd három éven át, 1894-ig családja J. 107. számú falsírboltjában. Újabb - ezúttal már nem családi, hanem közösségi kezdeményezésre történő - exhumálását követően a 21. parcellában volt a sírja, 1930-tól 1963-ig pedig a 34/2. parcella egyik dízsírhelyén (1894-ben készült síremléke, Schickedanz Albert és Herczog Fülöp műve ma itt látható). Ötödszörre, halála centenáriumán szülőháza, a mai Semmelweis Ignác Orvostörténeti Múzeum udvarán kialakított sírboltban temették el, ahová új síremlékét Borsos Miklós készítette.

1878-ban nyílt meg, szintén a fal mellett, az első piarista sírbolt, ahol 1886-ig többek mellett négy akadémikus piaristát is eltemettek, akik közül kettőt (Szepesi Imrét és Schirchhuber Móricot) halála után hoztak át ide, kiváló példajaként a tudatos, de kiemelten csupán egy bizonyos kört (ezúttal a szerzetesrendet) érintő pantheonizációnak. Ferences, cisztercita és szervita temetkezési hely is létesült egy-egy falsírboltban, valamint két apácarendi sírhely. Később, a temető más részein, jezsuita és karmelita sírboltokat is kialakítottak. 1920 után a temető hátsó falánál még egy piarista sírboltot nyitottak, a rend Kolozsvárról áttelepült ága számára.

A temető parcellái közül az 1870-es és 1880-as években azok voltak a legjelentősebbek, amelyek ma teljesen jelentéktelenek: a főbejárat körüliek (a mai - egykor több részre osztott - 4. és 5., valamint a 6. és a 7. számú parcella). Itt temették el például 1875-ben Mátray Gábort és Izsó Miklóst, 1876-ban Székács Józsefet, 1878-ban Szigligeti Edét, 1882-ben Greguss Ágostot vagy 1884-ben Frankenburg Adolfot. A szintén 1884-ben elhunyt Táncsics Mihály a 13. parcella első sorában, körülbelül a mai munkásmozgalmi mauzóleum helyén kapott sírhelyet, 1882-ben Arany János pedig a 8. és a 14. számú parcella sarkainak temetőfal melletti találkozásánál, egy elkülönített kis területrészen (sírja fölé később, a temetői fitoszimbolika jellegzetes példajaként, Margitszigetről áttelepített tölgyeket ültettek). Szintén 1882-ben temették át a Józsefvárosi temetőből Petőfi Sándor szüleit. 1884-ben zajlott le a század egyik legnagyobb magyar építészének, Feszli Frigyesnek a temetése.

Dísztemető

1885-ben a fővárosi közgyűlés 880. számú határozata a Kerepesi úti temetőt dísztemetővé nyilvánította, és elrendelte, hogy ott ingyenes temetés és díszsír hely illesse meg a rossz anyagi körülmények között vagy magányosan elhunyt tudósokat és művészeket. Ez a döntés jelentette a temető majdani szisztematikus és koncepciózus díszsír hely-programjának nyitányát. Egyértelműen csupán ettől az évtől zajlott a Kerepesi úti temetőben valódi pantheonizáció, amelynek egyik első lépéseként, még 1885-ben, hazahozták Bécsből, a Währingi temetőből Vas Gereben hamvait.

Dísztemetőnek, a nemzet első számú sírkertjének tarthatták-e már ekkor a Kerepesi úti temetőt, vagy csak deklarálták, hogy azzá kell válnia? A válasz bizonytalan, de az biztos, hogy rangos temető volt (az eddigiekben ezt igyekeztem igazolni). A temetőt, ahol akkor már ott nyugodott Vörösmarty és Arany, Deák és Batthyány, nem lehetett jelentéktelennek tartani, de jelentősége nem kis részben spontánul, felülről való beavatkozás nélkül, szinte „észrevétlenül” alakult ki. Megnyitásakor nem volt több Pest egyik köztemetőjénél, ám az 1880-as évekre első számú temetővé minősült át mind a főváros, mind a nemzet számára. A továbbiakban a temető fejlesztése már tudatos volt, jól megideologizált, és annyira intenzív, hogy a 20. századra egy nagy része túlságosan is konstruálttá vált.

A dísztemetővé nyilvánítás elősegítette, sőt, szinte megkövetelte a kimagasló személyiségek tömeges ide temetkezését. A Kerepesi úti temető felvirágzása egybeesett az ország egyik legprogresszívebb korszakával. A hatalmas kulturális fejlődéssel, a mentalitás átalakulásával természetesen együtt járt az alkotók, az országépítők számának ugrásszerű megnövekedése is. Ez az egyik legfontosabb oka annak, hogy rövidesen nevezetes sírok százai sorakoztak a temetőben (sokkal több, mint amennyi például a Váci útiban valaha is volt). A ma itt nyugvó és már eleve ide temetett neves személyek közt azonban túlnyomó többségben azok vannak, akik a 20. század első felében hunytak el.

Ha a falsírboltokat nem vesszük számításba, akkor a dísztemetővé nyilvánítás előtti időszakból viszonylag kevés síremlék maradt ránk, azon sírok száma pedig, ahol olyan 1885 előtt elhunyt személy nyugszik, akinek itteni temetése nem újratemetés volt és akit később sem temettek át máshová - és a sírja ma is megvan - ténél is kevesebb. A legrégebbi ide tartozó sír Szilágyi Istváné, az 1863-ban elhunyt mecénásé, a mai 24/1. számú parcella sarkán (síremléke 1877-ben készült el). Megemlíthető továbbá Böszörményi László (26/1.), Csengery Antal (24/1.), Vetter Antal (24/1.), Halmi Ferenc (43.), Kassalik Ferenc (20/1.), gróf Festetics Leó (43.), valamint Arany János hamvainak nyughelye (maga a síremlék több esetben 1885 után készült, a Kassalik-sírbolt pedig csak 1926-ban).

Azoknak a neves személyeknek a sírjai, akiket 1885 előtt temettek el a Kerepesi úti temetőben, de azóta már egyszer vagy többször átemettek, ma díszparcellákban sorakoznak, elsősorban a 9., a 18., a 29/1. és a 34/1. számúban. Számos 1885 előtti híres sírnak mára teljesen nyoma veszett, de van számos olyan is, amelyet máshonnan hoztak át a temetőbe (a legtöbbet a régi, felszámolt budai sírkertekből).

Ugyanakkor a rendkívül gyors ütemben gyarapodó fővárosnak köztemetőre is szüksége volt. Ebből a célból nyílt meg 1885-ben Budán a Németvölgyi, 1886 májusában Pesten pedig a Kőbányai (ismertebb nevén Rákoskeresztúri) köztemető,

amelynek megnyitása után pesti lakosok jó ideig csak kivételes esetben temetkezhetek Budára. Előbbi hamarosan szűknek bizonyult, és tíz éven belül megtelt. A budai temetkezési gondok megoldására nyílt meg 1894-ben, 42 hektáron a Farkasréti temető, illetve egy évvel később a Farkasréti zsidó temető, 1910-ben pedig - a már 1888-ban lezárt régi helyett - az új Óbudai temető.

A Kerepesi úti temetőben az 1890-es évektől már akadálytalanul folyt a módszeres temetőgazdálkodás, amely az 1882-ben megjelent *A fővárosi köztemető szabályzata* előírásait követte. A gyakori exhumálások, a híres sírok akár többszöri költöztetése újra és újra tiltakozást váltott ki, és nem mindig alaptalanul: az 1867-ben meghalt Hild József vagy az 1883-ban eltemetett Petzval Ottó sírja az exhumálásokat követő gondatlanság miatt tűnt el a Kerepesi úti temetőből. A temetések száma átlagosan évente közel ötszázra esett vissza, mivel a sírhelyek nagyon megdrágultak. A neves személyek sírjai mellett egyre inkább a családi sírhelyekre és sírboltokba való temetkezés dominált. Harminc évenként - ennyi volt akkor a porladási idő - új sírjel-generációkkal töltötték fel az egyes részterületeket: az 1960-as évekig három nagy „rotációs hullám” történt. Bizonyos részek - a régebben megtelt parcellák - mindig elhanyagoltak voltak, mások üresek. Az 1940-es évek elejére már egyáltalán nem maradt olyan parcella, amely a temető megnyitása utáni első feltöltődés idejéből származó képét mutatta volna (kivéve természetesen a falak melletti sírboltokat).

Kossuth Lajos

1894-ben zajlott le Budapesten minden idők leggrandiózusabb, legnagyobb tömeget megmozgató és legtöbbször emlegetett magyarországi temetése, Kossuth Lajosé. Ez volt az egyetlen olyan gyászszertartás a Kerepesi úti temetőben, amely a mai napig helyet kap a köztudatban, amelyre szinte minden, a korrall foglalkozó történeti munka, memoár vagy egyéb írás kitér, és amelynek részletei is viszonylag jól feldolgozottak mondhatók. [8]

Kossuth Lajos 1894. március 20-án halt meg Torinóban, és április 1-jén temették el a Kerepesi úti temetőben, ideiglenes sírhelyen, a mai mauzóleumtól körülbelül hetven méterrel balra, a Deák-mauzóleum felé vezető út mellett. Vele együtt hazahozott feleségét és lányát egy nappal őelőtte, szinte észrevétlenül temettette el a család ugyanott, ahol másnap Kossuthot az ország. Az egykori kormányzó végtisztessége körüli viták szorosán kapcsolódtak a napi politikához, és a temetés - egy eleve kiélezett helyzetben - nyíltan az ellenzéki és a forradalomra való visszaemlékezés jegyében zajlott. A király megtiltotta az állami gyászt, a közintézményeket nem lehetett fellobogózni, és a kormány tagjainak, a főrendeknek, a képviselőház vezetőinek, a magas klérusnak, a jelentősebb tisztségek betöltőinek - például főispánoknak vagy a főpolgármesternek -, valamint katonatiszteknek és egyenruhás sorkatonáknak nem, vagy legfeljebb csak magánemberként szabadott részt venni a szertartáson. Utóbbit a főváros szervezte meg és bonyolította le, és Kossuth hivatalosan mint Budapest díszpolgára részesült sírhelyben (bár a kormányfő, Wekerle Sándor a színpad mögött jelentős mértékben elősegítette a temetés lebonyolítását). [9]

Kossuth Lajos mauzóleumának megtervezésére 1900-ban írtak ki pályázatot. 1902-ben született meg a hatalmas vihart kavart döntés, amelynek nyomán 1903 szeptemberében kezdődött meg és 1909-re fejeződött be az építkezés a temető III. számú kapujával szemben, a 22. és a 23. parcella találkozásánál. A mauzóleumot, amely máig Magyarország legnagyobb méretű funerális építménye, Gerster Kálmán tervezte, a szobrok alkotója pedig Stróbl Alajos volt. Az egyes részletek kivitelezésben közreműködött például Jungfer Gyula, Kauser József, Kölber Dezső vagy Róth Miksa. [10] 1909. november 25-én temették ide Kossuth Lajost, valamint feleségét, lányát és hűgát, 1914-ben Kossuth Ferencet, 1923-ban pedig Kossuth Lajos Tivadart, a család utolsó tagját, aki 1918-ban halt meg, de földi maradványait a háború és annak következményei miatt csak ekkor lehetett Olaszországból hazahozni.

Általában is elmondható, hogy minden idők legnagyobb szabású, legteátrálisabb magyarországi temetései a Monarchia korában zajlottak. A három legpompásabb 1876-ban Deák és 1894-ben Kossuth temetése, valamint 1906-ban Rákóczi és társai hamvainak hazahozatala volt.

A dísztemetővé nyilvánítás után jelentősen megnőtt a Kerepesi úti temetőben eltemetett jeles személyiségek száma. 1885-ben Nékám Sándor matematikust és Győry Vilmos evangélikus lelkészt, 1886-ban Pauler Tivadar jogtudóst, Korizmicz László mezőgazdászt, Rochlitz Gyula építész és Jókainé Laborfalvi Rózát, 1887-ben Arányi Lajos György patológust, 1888-ban Henszlmann Imre művészettörténészt és Zsigmondy Vilmos bányamérnököt, 1889-ben Apáthy István jogtudóst, Ábel Jenő klasszika-filológust, Antal Géza urológust, valamint Reviczky Gyulát temették el a Kerepesi úton. 1890-ben kapott sírhelyet a Kerepesi úti temetőben Petschacher Gusztáv építész, 1891-ben Ballagi Mór nyelvész, Hofmann Károly geológus, Hirschler Ignác szemész, Jendrassik Jenő fiziológus, valamint Csiky Gergely és Ybl Miklós, 1892-ben Nendtvich Károly kémikus, Törs Kálmán publicista és Lumniczer Sándor sebész, 1893-ban Hantken Miksa geológus, Beliczay Gyula zeneszerző és Puskás Tivadar, 1894-ben Szabó József geológus, Nagy Imre és Horvát Árpád történészek (utóbbi Szendrey Júlia második férje), valamint Paulay Ede. A szintén 1894-ben elhunyt Komócsy József síremlékének felállítására nagyszabású gyűjtőakció indult (a kampányt Jókai Mór vezette), de Zala György alkotása csak 1903-ra készült el. Ez jó példa arra, hogy néha egy adott kor egyik legnépszerűbb egyéniségének síremléke csak hosszú idő múlva valósul meg, éppen az adott személy és a feladat túldimenzionáltsága miatt.

1895-ben a Kerepesi úti temetőben temették el Szarvas Gábor nyelvészt, Tóth László festőművészt, Székely József levéltárost, valamint Komjáthy Jenőt, 1896-ban Degré Alajos író és id. Jankó János karikaturistát, 1897-ben Volf György nyelvészt, Jurányi Lajos botanikust és Pólya Jakab közigazdászt. 1898-ban apja, Arany János sírjában kapott nyugalóhelyet Arany László. Az 1897-ben elhunyt, és egykor a 12. parcellában eltemetett Vajda János Donáth Gyula tervezte síremléke, amely egy lantra omló, haldokló hattyút ábrázolt volna, soha nem valósult meg, helyette 1915-ben Somló Sári készítette el a ma is látható sírt. A fentiekben felsorolt temetések többsége a bejárathoz közeli parcellákban történt, és szinte valamennyi említett személyt legalább egyszer áttemették azóta.

1900-ban Munkácsy Mihály temetése látványos, szinte bombasztikus körülmények között, de egy kevésbé preferált, akkor másodrendűnek számító helyen ment végbe. Sírjának otléte sem változtatott ezen: 1911-ben, Telcs Ede készítette síremlékének felavatásakor még mindig ez volt a szűkebb környék egyetlen igazán nevezetes sírja. A hely - ahol sírja ma is áll - akkor vált rangosabbá, amikor 1928-ban itt kezdték el kialakítani a temető majdani legfontosabb díszparcelláját.

Dízsírhelyek a 28-29. parcellában

A századforduló és az azt követő évtized legjelentősebb és legrepresentatívabb temetési azonban a Deák-mauzóleum környékén történtek. A továbbiakban, az eddigieknél részletesebben, a 28. parcella és a 29. parcellacsoport kialakulásáról, egy jelentős dízsírhely-program - nagyrészt ma is eredeti formájában látható - megvalósulásáról lesz szó. Ezen a részen ma is különlegesen magas az egy parcellára jutó nevezetes sírok száma, és mint a kor kitüntetett - gyakorlatilag Magyarország akkori legelőkelőbb - temetkezési helye, kiváló képet ad a századforduló elitjének sírhely-választási és sírjel-állítási stratégiáiról, posztfunerális mechanizmusairól, temetőbeli térhasználati szokásairól, valamint egy művészi szempontból is jelentékeny sírjel-együttes kialakulásáról.

A 28. parcellában az 1880-as évek óta már volt néhány híres sír, de az igazi pantheonizáció első lépése - az úgynevezett dízsor megnyitása - 1897-ben történt: ekkor temették el a parcella Deák-mauzóleummal szemközi sarkán Kamermayer Károlyt, az egyesített Budapest első polgármesterét. A dízsor sírjainak örök időkre és ezen a helyen való megőrzését, valamint gondozásukat a főváros vállalta (1945 után ez a kötelezettség sajnos érvényét veszítette, és egyes sírokat, megbontva az egész parcella kontextusát, kiemelték innen). 1898-ban kezdődött meg a parcella nyugati sorának kialakítása Schwimmer Ernő Lajos bőrgyógyász, Szathmáry György író, Barabás Miklós festőművész, Dessewffy Dénes, a 48-as emigráció egyik prominens politikusa, valamint Télfy Iván klasszika-filológus temetésével. 1899-ben a dízsor mai nyitányán temették el Csemegi Károly és Teleszky István jogtudósokat, Szilágyi Sándor történészt, Mihalkovics Géza anatómust, valamint Jekelfalussy Lajost, az országos csendőrség megszervezőjét, a parcella más részein pedig báró Liphay Béla műgyűjtőt, Péterfy Jenőt, a tragikus körülmények között elhunyt kritikust, valamint gróf Bethlen Miklós író, Györök Leó György festőművészt, Batizfalvy István történetírót és Harrach József zenei író. 1900-ban a dízsoron temették el báró Atzél Béla politikust, Erkel Sándor karnagyot és Gerlóczy Károlyt, Budapest első alpolgármesterét, a parcellában pedig Köllő Miklós szobrászt, Lubrich Ágoston pedagógust és Balázs Kálmánt, a híres cigányprímást.

1901-ben került a parcellába Bartay Ede zeneszerző, Laufenauer Károly elmeorvos, Csernátorny Lajos publicista, Mihalyik Szidor gyógypedagógus, Bercsényi Béla és Szathmáry Árpád színészek, Sóltz Vilmos kohómérnök, Brodszky Sándor és Ábrányi Eördögh Lajos festőművészek, Forgó István üvegfestmény-nagykereskedő, Sabathiel József hegedűművész, Székács Ferenc és Lechner Ágoston jogászok, valamint Wohl Janka író (húga, a már tizenkét éve itt nyugvó Wohl Stefánia mellé), 1902-ben pedig Győry Elek jogtudós, Horánszky Nándor

politikus, Schédy Sándor gyógyszerész, Tolnai Lajos író, ifj. Jankó János etnográfus, Inczedy László költő, Schwicker János Henrik történész és Névy László esztéta.

Lényegében 1899-től 1902-ig tartott a parcella szisztematikus feltöltése, konvencionális módon, de a hétköznapi temetések mellett az átlagosnál jóval több nevezetessel. 1903-tól azonban már csak kivételes jelentőségű személyek temetkezhetek ide, elsősorban a dízsor még üres sírhelyeire. Ekkortól vált igazán fontossá és presztízs-értékűvé, hogy ki kap sírhelyet a 28. parcellában: 1903-ban id. Ábrányi Kornél zenei író, Fadrusz János szobrász és Tóth Lőrinc jogtudós, 1904-ben Beöthy Ákos politikus és Lotz Károly, 1905-ben Czigler Győző építész, Szász Károly költő és Bartha Miklós publicista, 1906-ban Zichy Mihály és gróf Zichy Jenő, 1907-ben Szabó Miklós, a Kúria elnöke, 1908-ban Türr István, 1909-ben Náday Ferenc színész és Kautz Gyula közigazdász, 1910-ben pedig báró Kaas Ivor író nyerte el ezt a megtiszteltetést, majd az 1910-es évek első felében több fővárosi főtisztviselő. 1912-ben temették el a parcellában Mátrai Betegh Béla színészt, 1913-ban gróf Teleki Géza volt belügyminisztert, gróf Teleki Pál apját, 1914-ben Lechner Ödönt, 1915-ben Zsitvay Leó jogászt, Újházi Ede színészt, és egy veterán politikust, a százegy évet élt Madarász Józsefet, 1919-ben pedig báró Dóczy Lajos író. 1915 óta állt a dízsoron a csak 1926-ban elhunyt Jászai Mari síremléke, rajta saját szövegezésű sírfeliratával. Már ekkor is gyakran előfordult egy-egy, még élő személy nevének sírra vésete, esetleg képének vagy szobrának előzetes sírra tétele, de a sírjel egészének felállítására - mielőtt még bárki meghalna azok közül, akik oda kívánnak temetkezni - meglehetősen ritkán akadt példa. Ezt a furcsa helyzetet csak még abszurdabbá tette, hogy publikus sírról, egy neves személy kultuszának majdani helyéről volt szó, és az abszurditást az is fokozta, hogy Jászai Mari gyakran látogatta is a sírt, rendszeresen és látványosan gyakorolva saját kultuszát. Síremléke, Szabó Jenő és Miakits Károly műve, más szempontból is különleges: anyagát a régi, 1837-ben épült és a századforduló után lebontott Nemzeti Színház kövei - konkrétan az egykori kupolacsarnok szürke márványa - képezik.

1919 után jó ideig csak egyetlen sírt nyitottak a parcellában, de azt - az aktuális politikai helyzetnek és a közhangulatnak megfelelően - a dízsor legelőkelőbb pontján, a Kamermayer-síremlék mellett: 1923-ban itt temették el a *Magyar Hiszekegy* szerzőjét, Papp-Váry Elemérné Sziklay Szerénát. Ezt követően már legfeljebb csak családtagok kaptak helyet a korábbi sírokban (mint például 1935-ben Widmár Katalin operaénekesnő, férje, Náday Ferenc mellett), de furcsa módon az 1925-ben elhunyt Papp-Váry Elemér tábornokot nem híres felesége mellé temették el, hanem egy teljesen külön sírban, a 36/1. parcellában (csak 1945 után hozták át mostani helyére). Az utóbbi évtizedekben a parcella belsejét kiürítették és a híres síroknak legalább a harmadát felszámolták. 1993-ban azonban, mint majd szó lesz róla, a 28. parcella újra a temetői hierarchia csúcsára került: itt temették el ugyanis Antall Józsefet, a rendszerváltás utáni első magyar kormányfőt.

A kis területű, de ennek köszönhetően a mai napig minden átrendezést elkerült 29. parcella közvetlenül a Deák-mauzóleum mellett helyezkedik el. Elsőként Deák Ferenc két bizalmasát temették ide, még 1880-ban gróf Mikes Jánost, majd 1888-ban id. Kandó Kálmánt. Szintén 1888-ban kapott itt sírhelyet Trefort Ágoston, majd 1891-ben Kerkapoly Károly, 1892-ben Klapka György, Irányi Dániel, és Salamon Ferenc, 1893-ban Erkel Ferenc, 1894-ben Xantus János, 1895-ben pedig Földváry Mihály, aki közel húsz éven át töltötte be Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispáni

tisztségét. 1897-ben itt temették el Helfy Ignác és Horváth Gyula publicistákat, valamint Kovács József sebészt, volt egyetemi rektort, és végül 1901-ben Szilágyi Dezsőt, az egykori igazságügyminisztert.

A 29/1. parcella a környékéhez képest sokáig viszonylag jelentéktelennek számított, bár ide temetkezett 1900-ban Schvarcz Gyula történész, 1902-ben Vadnai Károly író, Ráth Károly iparszervező, Kelety Gusztáv festőművész, valamint Szigeti József, Szigeti Imre és Feleky Miklós színészek, 1903-ban Ráth Mór könyvkiadó és Corzan Avendano Gábor matematikus, 1904-ben két híres pedagógus, Zirzen Janka és Lakits Vendel, 1905-ben id. Csiky Kálmán műfordító (akit azóta háromszor temettek át újabb és újabb parcellákba), 1906-ban Munkácsi Flóra színésznő és György Aladár művelődéstörténész, 1907-ben Tóth Béla író, Vízváriné Szigeti Jolán színésznő és Werner Rezső Rudolf jogfilozófus, 1908-ban Vízvári Gyula színész, 1909-ben Sz. Nagy József zeneszerző, majd 1911-ben Kovács Mihály színész. Később azonban a Kerepesi úti temető régi, felszámolt parcelláiból számos további neves személy hamvai és síremléke került ide, és az 1920-as évek végére itt alakult ki a temető első, jelentős részben másodlagos temetésekkel létrehozott díszparcellája.

1902-ben kezdődött meg a temető 1852 és 1868 közötti sírjainak felszámolása, és az itt talált földi maradványok közös sírba juttatása. Tíz, 1855 és 1864 között elhunyt személy azonban - köztük Reguly Antal, id. Beöthy László, Marastoni Jakab, Márkfi Sámuel, Kövér Lajos és Obernyik Károly - a 29/1. parcella első két sorában kapott új sírhelyet, az itteni szekunder temetések első hullámaként. A második hullám terve először 1908-ban vetődött fel, a Fővárosi Mérnöki Hivatal Kerepesi úti temetőről készített fejlesztési terve kapcsán, de csak az 1920-as évek elejére fejeződött be az érintett kilenc, nagyrészt az 1870-es években megtelt parcella kiürítése. A mintegy tizenkétezer sírból harmincötöt találtak érdemesnek arra, hogy a főváros költségén áthelyezzék őket, és gondoskodjanak a fenntartásukról. 1909-ben Gerenday Béla felajánlotta, hogy a neves személyiségek sírköveit a kiürítendő parcellákból saját költségén, kijavítva áthelyezi a Kerepesi úti temető kijelölt területére. Ez elsősorban egy ügyes reklámfogás volt, mivel a legtöbb szóban forgó kő a Gerenday-műhelyben készült. [\[11\]](#) A felszámolt, de történelmi értékű síremlékek egy része a Fővárosi Múzeumba került, egyes reprezentatív és újrahasznosítható sírkövek pedig a katonai hatóságok és a főváros együttműködésével a Rákoskeresztúri temetőn belül kialakított Hősök temetőjébe. 1919-ben a főváros tanácsa újabb régi parcellákat jelölt ki - 1860-tól 1878-ig használtakat -, ahonnan körülbelül tízezer személy földi maradványai kerültek át a Rákoskeresztúri temető közös sírjaiba. 1924-re teljesen kiürítették a Kerepesi úti temető régi parcelláinak egy részét (például a 60., a 61., a 65., a 68. és a 69. számút), ahová többé nem is temettek senkit, és a terület rövidesen más funkciót kapott. A temetőt, amely ekkor már közelítőleg elnyerte mai nagyságát és alaprajzát, ez a területcsökkenés már nem érintette olyan érzékenyen, mint a múlt századiak, hiszen az éves temetések száma azóta jócskán lecsökkent.

Az 1920-as évek első felében temették át a 29/1. számú parcellába többek között Czuczor Gergelyt, Garay Jánost, Egressy Gábort, Szontágh Gusztávot és Fánicsy Lajost, Remellal Gusztáv és Bernát Gáspár írókat, Tóth József színészt, valamint az 1849-ben kivégzett minisztert, Csány Lászlót. Utóbbi, valamint az 1846-ban meghalt - és egykor a Váci úti temetőből áthozott - Horvát István történész kivételével

valamennyi ide temetett személy az 1853 és 1873 közti két évtized neves elhunytjai közül került ki.

A 9. parcellába került több egykori híres színész (Szentpétery Zsigmond, Udvarhelyi Miklós, Hegedüs Lajos, Szerdahelyi József és fia, Szerdahelyi Kálmán), valamint Récsi Emil jogtudós, Zilahy-Kiss Imre költő, bátyja, Zilahy-Kiss Károly író, Reviczky Szevér publicista, Czakó Zsigmond író, Tasner Antal, Széchenyi titkára, Mosonyi Mihály zeneszerző, Gaál József író és Lázár Vilmosné, az Aradon kivégzett honvéd ezredes özvegye (őt, valamint Udvarhelyit, Récsit és Mosonyit később újra áttemették).

Nem a 9. és a 29/1. parcella volt azonban az áttemetések kizárólagos célpontja, sőt, egyeseket, például a már említett Pesty Frigyes, vagy az 1901-ben elhunyt gróf Ráday Gedeont, az ország alsó-tiszai vidékének hírhedt királyi biztosát nem is a Kerepesi úti temetőben temettek újra. A kiürített parcellák közt voltak az egykor rangos 25., 26. és 26/1. számúak is, innen exhumálták például Gaál Józsefet, Czuczor Gergelyt, Csány Lászlót, a két Szerdahelyit vagy Egressy Gábort. A 26/1. parcellában azonban eredeti helyén maradt a kilenc vértanú emlékműve és Böszörményi László sírja (ma már csak az utóbbi van ott).

Az áttemetettek legtöbbször, például Czuczor, Czakó vagy Egressy Gábor később új síremléket kapott (többen szóvá tették, hogy nem egyszer a réginél hitványabbakat). Ma is az eredeti, áttemetés előtti sírkő látható például Csány vagy Remellai sírján. Az új feliratok szövegét a családok, valamint irodalmi egyesületek bevonásával döntötték el. 1924-ben a főváros egy sor további, a Kerepesi úti temetőben nyugvó személy nevét tette közzé, akiknek a sírjára új síremléket fog állíttatni, összesen 20-25 millió koronás költséggel. Régi, felszámolt, de még jó állapotban lévő köveket is átvéstek erre a célra. A harminckét névből álló listán elsősorban azok kaptak helyet, akik munkássága - a város akkori vezetése szerint - nagy mértékben szolgálta Magyarország és Budapest fellendítését. Az egyes díszsírhelyeket és síremlékeket különféle intézmények, egyesületek igényelheték a fővárostól.

A régi parcellák kiürítése után nagyszabású rendezési program vette kezdetét. 1921-ben elrendelték, hogy a Kerepesi úti temetőt díszsírkertté kell átalakítani, amelynek első lépéseként a főbejárat mellett eddig működő kertészetet át kell költöztetni, és a helyén parkot, később pedig esetleg egy új, reprezentatív díszparcellát kell kialakítani. Új temetői épületek létesítését is tervbe vették. A felszabadult területeken, ahol rövidesen újra megindultak a temetések, nagyrészt megtartották az eredeti térfelosztást, bár néhol új utakat is vágtak.

Egyes neves személyiségek exhumálása, a régi sírkövek eltűnése, a hamvakkal való méltatlan bánásmód gyakran megütközést vagy felháborodást keltett. Móricz Pál, a Magyarság publicistája, Czuczor Gergely áttemetése miatt kezdett kitaró és agresszív sajtókampányba, amelynek célja az üzleties megfontolások, a módszeres temetőgazdálkodás visszaszorítása volt. Ennek során vetett fel egy értékes, korát megelőző javaslatot is: azt, hogy minden intézmény, egyház, egyesület stb. vegye számba a számára fontos, megőrzésre érdemes sírokat, és gondoskodjon azok fenntartásáról. Emellett a főváros is írja össze a neves személyek sírjait, gondoskodjon a még meglévő emlékek megmentéséről, és jelentesse meg Budapest temetőinek történetét. A főváros ekkoriban el is rendelte a Kerepesi úti temető jeles

halottainak összeírását, a temetői nyilvántartó könyvek és a még meglévő síremlékek alapján. Szintén Móricz Pál tette szóvá a leggyakrabban a Kerepesi úti temető elhanyagolt állapotát. Nem kis részben ennek nyomán szervezte meg 1924-ben Pintér Jenő tankerületi főigazgató azt, hogy középiskolás diákok vállalják el egy-egy „tanulmányaikhoz közelebb álló” elhunyt nagyság sírjának gondozását. Minden kijelölt sírnak diákok egy csoportja lett a gazdája, akik ünnepekre, halottak napjára feldíszítették a síremléket, díszőrséget álltak mellette és megemlékezést tartottak az ott nyugvóról.

A 29/2. számú parcellába temetkezők közül az 1897-ben elhunyt Kozma Sándor volt az, akinek sírja az itteni első sort, a 28. parcella pendantját megnyitotta. Itt temették el 1901-ben Lukács Béla gazdaságpolitikust, majd 1902-ben Hajnik Imre jogtörténészt és Bartók Lajos költőt. Ide temették át ugyanebben az évben Kisfaludy Károlyt, akinek ez volt a harmadik gyászszertartása. Ebben a parcellában - bár nem az első sorban - temették el 1902-ben Plósz Pál biokémikust, Pethő Gyula geológust és Kerékgyártó Árpád Alajos történészt is. 1903-ban került ide Kisfaludy Árpád Béla teológus, 1904-ben Czobor Béla művészettörténész, Schmidt Sándor mineralógus, Czorda Bódog jogtudós és Meinig Artúr építész, 1905-ben Schulek Vilmos szemész, majd második lépésben 1911-ben Hieronymi Károly mérnök és 1912-ben Görgey István történész. 1911-ben báró Bánffy Dezső volt miniszterelnök is itt kapott sírhelyet: Batthyány újratemetése és Wekerle halála között ő volt az egyetlen kormányfő, aki ebbe a temetőbe került. (A 29/2. parcella napjainkban új sírhellyel bővült: 1995-ben ide temették át Mosonyi Mihály zeneszerzőt).

A 29/3. parcellában kapott sírhelyet 1901-ben Pulszky Ágost szociológus, 1904-ben Batizfalvy Sámuel ortopédorvos, 1905-ben Beniczkyné Bajza Lenke író, Kruspér István mérnök és Balás Árpád mezőgazdász, 1906-ban Beksics Gusztáv író, Hegyi Aranka színésznő, Telepy Károly festőművész, Mátrai Lajos György szobrász, Bachat Dániel evangélikus püspök és Tormay Béla állatorvos, 1907-ben Peres Sándor pedagógus, Thaly Emil mérnök, Nagy Miklós szerkesztő, ifj. Reiner Zsigmond publicista, Mébold Frigyes nyelvész, valamint Balogh Tihamér és Csatáry Lajos orvosok, 1908-ban Falk Miksa publicista és Mogyoródy Adolf ezredes, 1909-ben Böckh János geológus és Csernovics Emília, Damjanich János tábornok felesége, 1918-ban pedig Molnár Viktor művelődéspolitikus és Tolnay Lajos mérnök.

A fentiekben részletezett öt parcellába temetkezett a századfordulótól Trianonig a magyar politikai és szellemi élet emblematikus alakjainak egy jelentős része. Egy 1908-as, a Kerepesi úti temetőt részletesen bemutató cikk negyven itt nyugvó neves személyt említ meg kiemelten, akik közül huszonkettőnek még ma is a Deák-mauzóleum közelében van a sírja. [\[12\]](#)

A temetőt különféle helyeken bemutató reprezentatív fotók is többnyire ezekben a parcellákban készültek ebben az időszakban.

A fentebb felsorolt nevekből látható, hogy Kerepesi úti temetőbe a történelmi elit mellett már egyre nagyobb nagy számban temetkezett az új, polgári elit is. A Kerepesi úti temetőben a legerőteljesebb pantheonizáció nemzeti szinten folyt, de megfigyelhető a birodalmi szintű kultuszképzésre való törekvés is. Az előbbi volt a hangsúlyosabb: a sírfeliratokban egyre gyakoribbá vált a magyar nemzeti öntudat sokszor kényszeredett kinyilvánítása, és jól megfigyelhető volt egyfajta rivalizálás is

Béccsel, Ausztriával, a német kultúrával, a nyugattal. (Ami a tényleges riválist illeti, a bécsi Zentralfriedhof, bár csak 1874-ben nyílt meg, sokkal dinamikusabban fejlődött, és ebben az időben már jóval rendezettebb és látványosabb volt, mint a Kerepesi úti temető. Díszparcelláinak nagyvonalú kialakítása a mai napig szinte egyedülálló Európában.)

Érdeemes áttekinteni, hogy kik temetkeztek a Deák-mauzóleum környékének eddig nem ismertett részére - az épület mögötti parcellákba - ezek újbóli betemetésekor, a húszas-harmincas években: 1919 nyarán itt kapott sírhelyet Kauser József építész, 1920-ban Ángyán Béla belgyógyász, Fieber Henrik művészettörténész, Szász-Schwarz Gusztáv jogász és Ábrányi Emil költő, 1921-ben Jánosi Béla esztéta, valamint Riedl Frigyes és Haraszi Gyula irodalomtörténészek, 1922-ben Rubinek Gyula gazdaságpolitikus, Ivánfi Jenő színész, Anthes György operaénekes, Horváth Sándor erdőmérnök, Beszédes János László szobrász, Király György és Beöthy Zsolt irodalomtörténészek, valamint id. Vastagh György festőművész, 1924-ben Lehr Albert nyelvész, Szily Kálmán fizikus, Devecis del Vecchio Ferenc mérnök, Oprée Rezső sportvezető és Moravcsik Ernő Emil elmeorvos, 1925-ben Matlekovits Sándor közgazdász, Márki Sándor történész, Köpesdy Sándor pedagógus, Kéméndy Jenő festőművész és Tőry Gusztáv volt igazságügyminiszter, 1926-ban Benedek János költő, 1927-ben Horánszky Dezső agrárpolitikus, 1929-ben Heim Pál gyermekgyógyász, Vargha Gyula statisztikus, Moravcsik Géza zenetörténész és Erney József zeneszerző, 1934-ben báró Herzog Mór Lipót műgyűjtő és Radnai Rezső irodalomtörténész, 1935-ben báró Arz Artúr, a Monarchia hadseregének utolsó vezérkari főnöke, 1942-ben pedig Konkoly-Thege Gyula statisztikus. Az említett személyeknek körülbelül a felét temették át 1945 után: volt, akit a közeli parcellák valamelyikébe (sokszor minden koncepció nélkül), de volt, akit egy másik városba, és voltak olyanok is, akiknek a sírját teljesen felszámolták vagy átvésték. Utóbbi sors várt természetesen azokra a deklaráltan „ellen”-forradalmi sírokra is, amelyek 1919 után „a vörös rémuralom áldozatainak” állítottak emléket. A 36/2. és 37/1. parcellák mellett több ilyen állt a 35., az 52. és az 56. parcellában, valamint a 26/1. számúban (utóbbiak közül az egyik - Stentzel János sírja - ma is áll, de egykori pejoratív feliratának csak a helye látszik).

A nemzet pantheonja

Az eddigiekben minden arra mutatott, hogy a Kerepesi úti temető a századfordulóra valóban a nemzet pantheonjává vált, az első számú sírkertté, amelynek jelentősége megtámadhatatlan és elvitathatatlan. Történtek azonban ennek ellentmondó események is. 1907-ben a Bárczy István-féle városfejlesztési terv például javasolta a temető teljes megszüntetését, valamennyi síremlék áttelepítését, és kezdeményezte területének a beépítését. A soha meg nem valósuló terv elleni tiltakozás állítólag újabb és újabb reprezentatív sírok létrejöttét inspirálta, sőt, ebben az évben épült fel a temető új kápolnája, valamint a 34/1. parcellában a Guttman-mauzóleum.

1906-ban zajlott le gróf Thököly Imre hamvainak késmárki, valamint II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona, gróf Bercsényi Miklós, gróf Csáky Krisztina, gróf Esterházy Antal, Sibrik Miklós és Rákóczi József földi maradványainak kassai újratemetése.

[13] A fővárosban október 28-án monumentális gyászünnepeket tartottak a

Törökország felől ide érkező hamvak tiszteletére (az ehhez kapcsolódó díszmenetet Szendrei János történész rendezte). A Rákóczi-emigráció tagjai közül ugyanebben az évben másokat is hazahoztak - például Vay Ádámot Danzigból, a mai Gdańskból - , de Budapesten senkit sem temettek el közülük, és szóba sem igen került, hogy esetleg a Kerepesi úti temetőbe vigyék őket. Utóbbi tehát még ekkor sem számított a nemzet egyedüli fontos és reprezentatív temetkezési helyének.

Ebből a szempontból különösen fontos a hazatemetkezők jelentősége. A dualizmus évtizedeinek kulcsfiguráit jelentős részben nem a fővárosban temették el, ahová tevékenységük döntően kötötte őket, hanem vidéken - birtokukon, lakóhelyükön vagy azon a településen, ahol születtek -, egy generációk óta használt, vagy éppen általuk alapított családi sírhelyen, esetleg egy magányos sírban. Elsősorban - de nem kizárólag - olyan arisztokrátákról és más, alacsonyabb rangú nemesekről van szó, akik a politikai életben tűntek ki, de voltak köztük tudósok vagy művészek is: 1890-ben gróf Andrassy Gyulát, 1892-ben Baross Gábort, 1902-ben Tisza Kálmánt, 1907-ben báró Podmaniczky Frigyeszt vagy 1918-ban gróf Khuen-Héderváry Károlyt vidéken temették el. A Kerepesi úti temetővel szemben komolyabb konkurenciát jelentő nagyvárosi sírkerttel legfeljebb Kolozsvár rendelkezett, bár a Budapesten tevékenykedő neves erdélyi személyiségek egy jelentős része már ekkoriban sem temetkezett haza.

A Kerepesi úti temetőt az arisztokrácia is preferálta. Az 1930-as években több száz bárói, grófi vagy hercegi sír volt itt - egyes családok sírboltjai, illetve olyan sírhelyek, ahol arisztokrata személy is nyugszik -, mára körülbelül nyolcvan maradt meg belőlük. A mágnáscsaládok minden típusa képviseltette magát: a több évszázados tradíciókkal rendelkező történelmi famíliák éppúgy, mint a *homo novus*-ok: a bárói rangot nyert köznemesi és polgári családok, valamint a katonabárók. Nem túlzás azt állítani, hogy a magyarországi arisztokrácia templomokba temetkező és mauzóleumba temetkező generációi után kialakult egy temetőbe temetkező generáció is, és ezen belül egy fontos csoport: azok, akik az ország centrális, rangban első temetőjét választották végső nyugvóhelyüknek. Az ő sírjaik között kevés az igazi, az arisztokráciához oly nagy mértékben kötődő családi mauzóleum, inkább reprezentatív család sírhelyekről van szó, amelyek nem különböznek a kor nagypolgári sírjaitól, sőt, sokszor el is maradnak azok mögött. A Kerepesi úti temetőben eltemetett, ősi és főrangú magyar családokból származó személyek legjelentősebbjei azonban elsősorban nem mint arisztokraták, hanem mint politikusok fontosak, és itteni temetésük nem egyszer újratemetés volt, mint 1870-ben gróf Batthyány Lajosé, 1962-ben gróf Károlyi Mihályé vagy 1994-ben gróf Bethlen Istváné. Emellett sokan temetkeztek ide azok közül, akik koruk tudományos vagy művészeti életének voltak fontos résztvevői. Az ő síremlékük általában tehetőségről árulkodik, de nem sírbolt jellegű, emellett nem családi sírhely: többnyire magányosan, legfeljebb egy-két családtagjukkal együtt nyugszanak ott. Nem egyszer a főváros által adományozott díszsírhelyen temették el őket, mint például gróf Zichy Jenőt vagy báró Eötvös Lorándot.

Árkádsor

A Kerepesi úti temető igazi főútja, a főkaputól a 49. és az 50. parcella találkozásáig húzódó útvonal, mint már említettük, sokáig másodlagos szerepbe kényszerült a Deák- és a Kossuth-mauzóleum környéke, valamint a falsírboltok mögött. Ebben főként a két árkádsor felépülése, ezek környezetének, valamint a 10/1. számú parcella mai formájának a kialakulása, majd az 1920-as évek végén az újabb díszparcellák szekunder temetésekkel való kialakítása hozott változást.

A két árkádsor építése 1904-től 1908-ig tartott, de sírboltjait már 1905-től használták. Az épületeket Gerle Lajos és Hegedűs Ármin tervezte, a két-két kupolatér mozaikjainak megalkotásában pedig Róth Miksa, Körösfői Kriesch Aladár, Dudits Andor, Stein János és Vajda Zsigmond vett részt. Szintén 1908-ban épült fel a jobb oldali árkádsor mellett a Malosik család mauzóleuma, Wachtel Elemér műve. Környékével együtt ma is ez a Kerepesi úti temető egyik legszebb területe, és jelentős részben máig azt az autochton képet mutatja, ahogyan kialakult. Az árkádos sírboltok ekkor Európa-szerte elterjedtek, divatosak voltak, és nagyrészt itáliai példák figyelembe vételével épültek. A Kerepesi úti temető árkádsorait a közvélemény egyértelműen úgy üdvözölte, mint a falsírboltok felváltóit, azok reprezentatív szerepének átvevőit. Ekkoriban itt létesültek a legdrágább sírhelyek, amelyeket száz évre lehetett megváltani (de volt köztük, amelyet a főváros végleg átengedett egy-egy jeles személyiségnek). A családi sírboltokat eleve úgy alakították ki, hogy föléljük reprezentatív síremlékek épülhessenek. Az azonban nem valósult meg, ami az itáliai temetőkben: nem ügyelt külön bizottság arra, hogy csak művészi sírok kerülhessenek az árkádok alá. Az egyes kupolaterek alatt csontfülkéket létesítettek, olyan személyek ládába helyezett csontjai számára, akiknek a sírhelyét családjuk nem váltotta újra, de nem is akarták, hogy a földi maradványok közös sírba kerüljenek.

A temető 1922-es rendezési terve szerint árkádos sírboltokat terveztek építeni a Kossuth-mauzóleum körüli utakra is, megteremtendő a következő évtizedek dísztemetéseinek méltó környezetét. A környék rendezése után a mauzóleummal szemben öt-hat parcellát fenntartottak volna az 1848-as mártírok, politikusok és honvédtisztek áthelyezett sírjai számára, az utakat pedig árkádok szegélyezték volna, összesen 250 sírbolttal. (Az 1848-as sírkertek kialakítása 1945 után részben megvalósult, három olyan parcellában, amelyek a harmincas évek óta nagyrészt üresen álltak.)

Újabb árkádsírok végül nem épültek, de a meglévőkbe számos neves személyiség temetkezett. Néhányukat, akik még a múlt században haltak meg, családjuk hozatott ide, mintegy felszentelendő az újonnan vásárolt reprezentatív sírboltokat (így került ide Bónis Sámuel politikus, Beliczay Imre, a híres mézeskalácsos, valamint Rupp Nep. János orvos, volt egyetemi rektor koporsója). Közvetlenül az árkádsírboltok egyikében temették el 1905-ben id. Seenger Béla kőfaragót, 1906-ban Hegedűs Sándor gazdaságpolitikus, valamint a 19. század egyik legnagyobb magyar orvoskutatóját, Högyes Endrét, 1907-ben pedig Kilián Frigyes könyvkereskedőt és Forster Géza mezőgazdászt. Ebben az évben avatták fel a Tóth család síremlékét is, Fritz Oszkár és Betlen Gyula közös alkotását, amely óriási sikert aratott, és az évtized funébris szobrászatának egyik szenzációjává vált. Az árkádok alatt kapott sírhelyet 1908-ban Göröncsér Gundel János festőművész, Than Károly kémikus és Jungfer Gyula műlakatos, 1909-ben Rigler József Ede papírgyáros, 1910-ben Gerhardt Gusztáv, a MÁV elnök-igazgatója, 1911-ben Lingel Károly bútorgyáros, 1912-ben

Szivák Imre jogász, 1913-ban id. báró Korányi Frigyes belgyógyász, 1914-ben Náray-Szabó Sándor gyógyapedagógus és Láng László gépészmérnök, valamint 1915-ben Gundel János vendéglős. 1916-ban itt temették el Görgei Artúrt, abban az idegen kriptában, amelyen ma az ő neve van feltüntetve. 1917-ben az árkádok alá temetkezett Jeszenszky Sándor jogtudós, 1922-ben Jókay Jolán író, 1925-ben Hellebrandt Árpád irodalomtörténész, 1927-ben Jellinek Henrik, a fővárosi közlekedésügy jelentős fejlesztője, valamint báró Kétly Károly belgyógyász, 1934-ben Gaál Jenő közgazdász, 1935-ben ifj. báró Korányi Frigyes gazdaságpolitikus és Majovszky Pál műgyűjtő, 1938-ban Győry Tibor orvostörténész, 1939-ben Hirmann Ferenc gyártulajdonos, 1943-ban Hegedüs Lóránt író-közgazdász és Paupera Ferenc bankigazgató, 1944-ben pedig báró Korányi Sándor fiziológus. Rajtuk kívül gazdag polgárcsaládok, valamint több főrangú személy váltott itt sírhelyet. 1945 után már csak egyes családtagokat temettek ide (például Gundel Károly gasztronómust vagy Láng Gusztáv gépészmérnököt), 1987-ben pedig ide került a felszámolt J. 1. számú falsírbolt valamennyi halottja, köztük a már említett Unger Antal vaskereskedő és Ráth Károly főpolgármester.

1904-ben a két épülő árkádsor közötti köröndön kapott sírhelyet Jókai Mór (akinek első fejfája, kívánsága szerint, saját háza kapujának az anyagából készült). Amilyen grandiózus temetésben részesült - monumentális ravatalát például Lechner Ödön tervezte - olyan elhanyagoltá vált később a sírja. 1925-ig szinte évente cikkeztek a lapok arról, hogy a nemzet írójának, bár kiemelt helyen nyugszik, nincs méltó síremléke, de még a meglévővel sem törődik senki - főképpen családja nem -, csupán a fővárostól kap évente kétszer, halottak napján, illetve halála évfordulóján hivatalos koszorút (1919-ben például a szinte jeltelenné vált sírt a komáromi Jókai Egyesület hozatta rendbe). Végül 1925-ben kiírták a Jókai-síremlékre a pályázatot, amelynek egyik feltétele az író azon kívánságának figyelembe vétele volt, hogy sírhantja felett ne legyen sírkő. A pályázat „csak” síremlékre szólt, bár Szomaházy István javaslata szerint mind Jókainak, mind Mikszáth Kálmánnak mauzóleumot kellett volna építeni. Az árkádsorokhoz kiválóan illeszkedő, ötletes megoldású Jókai-síremlék, Kismarty-Lechner Jenő és Füredi Richárd műve, 1928-ra épült fel.

Az árkádokat környező parcellákban, éppen ezek közelsége miatt, szintén számos kimagasló személyiséget temettek el. Ezen a környéken kapott sírhelyet 1905-ben Borbás Vince botanikus, 1908-ban illetve 1909-ben Hevesi Ödön és Lukács Antal közgazdászok, 1910-ben Prém József író és Gerle Lajos építész, 1911-ben Hirschler Ágoston belgyógyász, Lánczy Gyula történész, Vértesi Arnold publicista és Maywald József klasszika-filológus, 1912-ben Evva Lajos színigazgató, Aigner Sándor építész, Borovszky Samu történész, Cholnoky Viktor író, Csapody István szemész, Dirner Gusztáv Adolf nőgyógyász és ifj. Csiky Kálmán jogász, 1913-ban pedig Bezerédj Viktor politikus, Egerváry Gyula író, Sóltz Gyula erdőmérnök, Klösz György fényképész, Mészáros Imre, az Operaház igazgatója, Dóczy József zeneszerző, ifj. Tihanyi Miklós színész és id. Lengyel Béla kémikus. 1913-ban temették el a 18/1. parcellában az 1832-ben elhunyt báró Simonyi József huszárezredest - a híres Simonyi őbestert -, akinek hamvait az Arad vármegyei Vadász községben álló sírboltjából hozták ide. A Gerenday-műhelyben készült síremlékére egy őt ábrázoló ismert festmény relief-változata került.

1914-ben temették el az árkádok közelében Szamovolszky Ödön szobrászt, 1915-ben pedig báró Lévy Istvánt. Mindketten ismert személyek voltak, akik a

világháborúban haltak hősi halált, és ezért kétszeresen megkülönböztetett figyelemben részesültek (Szamovolszky sírjára egy saját, korábban nagy figyelmet keltett munkáját állították). Az ilyen típusú sírokra a továbbiakban is a kiemelt bánásmód, nem egyszer az elhunyt tényleges érdemeitől és sorsától független túltreprezentáltság volt jellemző. Az első világháborús sírfeliratoknak, a hősi emlékművekhez hasonlóan, külön műfaja alakult ki. [14] A háború döntő fontosságú hivatkozási alap maradt, kiváló ürügy egy amúgy is neves síremlék kultikus értékének megnövelésére. Így előfordult, hogy még egy 1929-es halálesetnél is hangsúlyozottan a háborút jelölték meg annak okaként (Davida Jenő anatómus sírján).

A továbbiakban az árkádok környékén kapott sírhelyet 1915-ben Lovik Károly író, Klein Gyula botanikus és Tauszk Ferenc belgyógyász, 1916-ban Németh József színész, 1917-ben Haggemacher Henrik sörgyáros és Madarász Viktor festőművész, 1920-ban a két meggyilkolt baloldali publicista, Bacsó Béla és Somogyi Béla (akkor a 27/1. parcellában temették el őket, de sírjuk ma már máshol van), 1921-ben Lánczy Leó bankigazgató, 1922-ben Serbán János mezőgazdász, 1923-ban Schunda Vencel József hangszerkészítő és Kacsóh Pongrác zeneszerző, 1926-ban Blaha Lujza és Meszlényi Adrienne színésznők (előbbi kiemelt díszsírhelyen, utóbbi apja már jó ideje itt álló sírboltjában), 1928-ban Alpár Ignác építész, 1929-ben Rákosi Jenő publicista, 1936-ban Gerenday Béla, a kőfaragó cég tulajdonosa, 1938-ban Blaskovics László szemész és Vértesy Sándor gazdaságpolitikus, 1941-ben pedig gróf Csáky István külügyminiszter.

Az árkádsorok közelében történt temetések közül azonban Ady Endréé volt a legfontosabb, 1919 januárjában: az akkor két hónapja létező magyar köztársaság által rendezett első és egyetlen nagyszabású dísztemetés. Halálának időpontja azt eredményezte, hogy rendkívül előkelő helyen jelölték ki a sírját, és így később nem kellett újratemetni: ma is ugyanott, a 19/1. parcellában nyugszik. 1928-ban írták ki a készítő síremlékre a pályázatot, amelyen hetven szobrász több, mint száz tervvel vett részt (ezekből külön kiállítást rendeztek a Műcsarnokban). Az első pályázat után hét művész kapott megbízást újabb tervek készítésére. A síremlék felállításáig Ady sírján egy csónakorrú fejfa állt (erre pedig egy lant és egy toll ábráját vészték, ami meglehetősen furcsa összképet eredményezett). A legjobbnak ítélt terv alapján készült művet, Csorba Géza alkotását 1930-ban avatták fel. [15] A szobor a második világháborúban súlyosan megsérült, de hibáit kijavították. Az Adyt megjeleníteni kívánó alkotásról - megszületésétől napjainkig - szélsőségesen eltérő vélemények csaptak össze.

Ady sírjának felállításával kialakult a főút két árkádsor közt haladó szakaszának vizuális lezárása: a Fülöp Elemér készítette Blaha Lujza-síremlék, a Jókai-körönd, valamint az Adyt ábrázoló szobor triásza, illetve ezek mögött az Aich-sírbolt és a Malosik-mauzóleum.

1945 után az árkádok környéke tovább őrizte rangját: ide temették át a Kerepesi úti temető más részeiről, illetve más fővárosi temetőkből például Hirschler Ignác szemészt, Berczik Árpád író, Ilsemann Keresztély és Fuchs Emil kertművészeket, valamint Ligeti Miklóst, Zsigmond Vilmost és Vámbéry Ármint. 1996-ban itt kapott sírhelyet Kővágó József, Budapest egykori polgármestere. Ugyanakkor a fentebb felsorolt személyek közül többek sírját felszámolták vagy áthelyezték.

Az árkádok körül szintén jeles művészek alkotásai kerültek a sírokra. Az eddig említetteken kívül például Kallós, Damkó, Telcs, Zala, Bory és Horvai, valamint Holló Barnabás, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Beck Ö. Fülöp, Vass Viktor, Lukácsy Lajos, Rubletzky Géza és Somló Sári műveiről van szó. 1917-ben itt állították fel Medgyessy Ferenc egyik első temetői munkáját, Lengyel Béla síremlékét (ma a Farkasréti temető 8. parcellájában van). A számos Gerenday-mű mellett jelen vannak a Seenger- és a Schmidt-cég munkái is. Építészeti szempontból különösen a Minich-síremlék és Alpár Ignác sírja jelentős (Kosztolányi Kann Gyula, illetve Kotál Henrik és Szege Sándor műve). Itt kell megemlíteni két további, nem az árkádok közvetlen közelében felállított, de az itteni alkotásokkal rokon, nagyon fontos síremléket. Az egyik az 1907-ben elhunyt Horti Pál iparművész sírja a mai 17/3. parcellában - a magyarországi szecesszió egyik csúcsteljesítménye, Telcs Ede és Maróti Géza közös munkája -, a másik pedig Schickedanz Alberté, akit 1915-ben temettek el a 20. parcellában. Utóbbi elsősorban a síremléket készítő művész személye miatt jelentős: Moiret Ödönről van szó, akinek funerális alkotásai főként Bécsben állnak, de aki bámulatosan újszerű és fantáziadús ifjúkori síremlék-terveit sem ott, sem Budapesten nem valósíthatta meg (bár a Kerepesi úti temetőbe több művet is készített). [16]

Szoborpark

A Kerepesi úti temető egyszerre volt a főváros és az ország legrangosabb sírkertje. Nem egyszer ellenérzéseket is kiváltott az, hogy a fővárosi vezetők sírja túlságosan felülreprezentált egyes országos, sőt nemzetközi jelentőségű tudósok vagy művészek méltatlanul szerény nyugalóhelyéhez képest. A tanácsnoki, alpolgármesteri, polgármesteri és főpolgármesteri sírok valóban előkelő helyeken összpontosultak, például, mint már említettük, a 28. számú parcellában, vagy később különösen a 34. számúban (de fontos ebből a szempontból a 9., a 10. és a 20. parcella is). A fővárosi, illetve az országos szinten jelentős díszsírhelyek dichotómiája azonban legerősebben a 10/1. számú parcella kialakításában mutatkozott meg. Ennek az egykor körülbelül harminc, ma huszonhárom sírből álló kicsiny parcellának a létrejötte szintén jelentős mértékben megnövelte a temető főújtjának presztízsét. 1905-ben itt temették el Ráth György műgyűjtőt, 1908-ban Pállik Béla festőművészt, 1910-ben Mikszáth Kálmánt, 1913-ban Vaszilievits János alpolgármestert és König Gyula matematikust, 1915-ben pedig Décsy Zoltán politikust. Utóbbi sírja akkor szintén azok közé a duplán megkülönböztetett kultuszhelyek közé tartozott, ahol egy neves, emellett a világháborúban hősi halált halt személy nyugszik. A kortársak így tekintettek az 1916-ban vonatbaleset következtében meghalt Thallóczy Lajos történész ugyanebben a parcellában található sírjára is, akit aktív diplomataként, szolgálati út közben ért a halál. A 10/1. parcellában kapott sírhelyet 1917-ben gróf Festetics Géza alpolgármester, báró Szalay Imre muzeológus, Justh Gyula politikus és Wein Manó belgyógyász, 1918-ban pedig Boda Dezső városi rendőrfőkapitány. 1919-ben báró Eötvös Lorándot a proletárdiktatúra vezetése temettette el ebben a parcellában. Ugyanebben az évben zajlott le - de már a tanácskormány bukása után - Füleppe Kálmán volt főpolgármester temetése. 1920-ban temették ide Polónyi Géza és Günther Antal politikusokat, valamint Springer Ferencet, az FTC megalapítóját,

1921-ben Wekerle Sándort és Beöthy Pált, a Képviselőház elnökét, majd 1924-ben Zielinski Szilárd építész és Rózsavölgyi Gyula volt alpolgármestert. A későbbiekben ide került Hauszmann Alajos építész sírja, valamint azé a Bárczy Istváné, aki mind országos, mind fővárosi szinten jelentős politikus volt. Látható tehát, hogy a parcellát, kialakítása során, mind a főváros, mind a nemzet egésze számára különleges fontosságúvá kívánták tenni. Az egyes kultikus értékű helyek mégis főként ugyanazon embercsoporthoz, a főváros lakosságához, „közönségéhez” kívántak szólni, ezért a síremlékek elkészítésekor egyfajta versengés alakult ki az „állami” vagy „nemzeti”, illetve a „fővárosi” szint között. Ez azután számos reprezentatív alkotás létrejöttét inspirálta. Napjainkban ezek - Stróbl Alajos, Maróti Géza, Lányi Dezső, Ligeti Miklós, Bory Jenő, Horvai János, Vass Viktor, ifj. Vastagh György és Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotásai, valamint egy kései Gerenday-mű - határozzák meg a 10/1. parcella képét.

Thallóczy Lajos sírján egy jellegzetes Horvai-szobor látható, amely, a korabeli magyarázat szerint, egy magyar és egy szerb parasztot ábrázol, amint a koporsó felett békejobbot nyújtanak egymásnak. A gyászoló vitéz figurája egyaránt kijárt Rózsavölgyi alpolgármesternek, illetve Désynek, akinek hősiességét a ma is olvasható sírvers - melynek szerzője Ravasz László, a későbbi református püspök - annak tulajdonítja, hogy a politikus erdélyi kötődésű volt. A mecénásként is kimagasló Ráth György 1911-ben készült szecessziós sírszobra egy hármast, az antik Hekaté-ábrázolásokra visszautaló akt, ahol a női alakok egy-egy művészeti ágat szimbolizálnak (amit a szobrász, Maróti Géza, feliratokkal és attribútumokkal tett egyértelművé). Pállik Béla esete az egykori tevékenység vizualizálására tett kísérlet érdekes példája: az egykor birkákat ábrázoló képei révén hihetetlenül népszerűvé vált festő síremlékén egy pásztor és néhány jól megtermett, realiztikusan megformált birka szobra áll. A 10/1. parcellában, valamint az árkádsorok környékén található azon építészsírok legszebb képviselői, ahol az egykori alkotások képe jelenik meg a síremléken: Alpár Ignácé (például a Városliget történelmi épületcsoportjának ábrázolásával), Zielinski Szilárdé (többek közt a margitszigeti víztoronnyal), Hauszmann Alajosé (az átépített királyi vár képével) és Gerle Lajosé (ezen, közvetlenül az árkádok szomszédságában, maguknak az árkádsoroknak a képe kapott helyet).

1911-ben avatták fel a mai 17/1. számú parcellában Petőfi Sándor családjának reprezentatív síremlékét, Bory Jenő művét, amely kimondva-kimondatlanul a költő kenotáfiumaként, jelképes sírjaként készült, ahol elsősorban az ő kultusza gyakorolható (erre utal a jelképhasználat is: a sas, a koszorú és a lant ábrázolása). Egy ilyen emlékmű létrehozása a programszerű pantheonizáció során már fontos, sőt, elengedhetetlen lépés volt. Petőfi szülei, mint már szóba került, 1882-ig a pesti Józsefvárosi temetőben voltak eltemetve. Ottani, anonim sírköveket, amelyet még maga Petőfi állíttatott - ő döntött úgy, hogy nevek ne szerepeljenek a kövön -, beépítették az új emlékmű architektúrájába. Az 1868-ban elhunyt Szendrey Júlia sírja a kiürített 26., az 1870-ben meghalt Petőfi Zoltáné a 25. parcellában volt, a költő öccsét, Istvánt pedig Kondorosról temették át ide. A közös sírhelyet 1908-ban létesítették. A bronzból készült koszorúra azoknak a városoknak a neve került, amelyek részt vállaltak az emlékmű finanszírozásából, valamint a Magyar Vendéglősök Országos Szövetségéé, amely, a felirat szerint, „a jó öreg korcsmárosnak” kívánt emléket állítani egy bizonyára jelentősebb összeg felajánlásával.

I. Világháború és Tanácsköztársaság

Egy 1913-as adat szerint a főváros évente 3400 koronát juttatott a temetőiben nyugvó hírességek sírjának gondozására. 1915-ben újra szabályozták a Kerepesi úti temetőben kijelölhető díszsírhelyek adományozásának módját. A közelet, az irodalom, a tudomány és a művészet jeles személyiségei mellett iskolai főigazgatók és fővárosi üzemek vezetői kaphattak díszsírhelyet, valamint azok a tisztviselők, akik a fővárosnál hosszabb ideig felelős állást töltöttek be és akik az úgynevezett V. fizetési osztálynál nem voltak kisebb rangúak. Más tisztviselők számára, ha ingyenes díszsírhelyet engedélyeztek, azt csak más fővárosi temetőben tehették.

1919 áprilisában a proletárdiktatúra elrendelte a temetkezési vállalatok, valamint a felekezeti temetők államosítását és fővárosi kezelésbe vételét. Kötelezővé tették a halottasházi ravatalozást, és deklarálták azt, hogy Budapest területén a temetés a továbbiakban hivatalosan is hatósági feladat. Temetkezési vállalkozáshoz többé nem lehetett iparengedélyt kiadni. Ezek a rendelkezések azért fontosak, mert a tanácsköztársaság után is érvényben maradtak. Augusztus 7-én, tehát már a román bevonulás után, megalakult a temetési monopóliummal felruházott Budapest Székesfővárosi Községi Temetkezési Intézet, amely életbe léptette a fenti rendelkezések nagy részét, és hozzálátott a sok visszaéléssel vádolt, drága temetkezési vállalkozások megszüntetéséhez (ez 1926-ra fejeződött be). A temetkezési vállalatok ingatlanjai és felszerelése is községi kezelésbe került, a budapesti temetők gondozója és tulajdonosa ezután a főváros lett. 1924-től a kötelező halottasházi ravatalozást ténylegesen kiterjesztették Budapest egész területére.

1918-ra, a háborús halottak nagy száma miatt, már minden fővárosi temető helyhiánnyal küzdött. Az első világháború utáni közhangulat kevésbé engedte az akkori nagyobb szabású temetéseket reflektorfénybe kerülni, és ezek, főként a gazdasági nehézségek miatt, már nem is voltak olyan monumentálisak, nem mozgattak meg akkora tömegeket, mint a dualista kor gyászszertartásai. A letűnt időkből „itt ragadt” - általában háttérbe szorult - egykori nagy politikusok ritkán temetkeztek a fővárosban, és ha mégis, mint például Wekerle Sándor vagy Justh Gyula, ezek a komor temetések meg sem közelítették a millenniumi idők szertartásainak pompás külsőségeit.

Az új síremlékeken megjelentek a tragikus vagy vádaskodó, Magyarország sorsát a létező legrosszabbként aposztrofáló, az egykori nemzetiségekkel és az újonnan alakult szomszédos államokkal szemben rendkívül agresszív feliratok. A militarizmus szélsőséges, más körülmények közt groteszknek tűnő formái is létjogosultságot nyertek: így kerülhetett fel például egy három évesen meghalt gyermek sírkövére „A vitézi cím várományosa” felirat (Bencze Gyula sírja az 54/1. számú parcellában). Az első világháború és Trianon után, az átalakuló retorika mellett, egy gyökeresen új jelképrendszer terjedt el a temetőkben is, új síremlék-típusok és új ábrázolások jelentek meg.

A háború megrázkódtatásai és addig ismeretlen mértékű pusztítása nyomán a fővárosi sírkertekben is katonai és hősi emlékművek kaptak helyet. A Kerepesi úti

temetőben 1918-ban állították fel a hatalmas „Elesettek gúláját”, amely, a Rákoskeresztúri temető hősi emlékműve mellett, a háborús halottak legjelentősebb temetőben elhelyezett fővárosi monumentuma lett (azóta megsemmisült). A temető főkapuja előtti út neve Köztemető út helyett - ahogyan a múlt század utolsó évtizedei óta nevezték - 1923-ban Fiumei út lett, a temető hivatalos megnevezése pedig Fiumei úti temető (1990 után ugyanezt a nevet kapta vissza, de az sem a két világháború között, sem ma nem vált általánosan használt elnevezéssé). Számos olyan emigráns - főként erdélyi - tudós temetkezett a Kerepesi úti temetőbe, akik, sok minden más mellett, előre felállított sírjukat is szűkebb hazájukban hagyták. (A Házsongárdi temetőben ma is áll még például az 1920-ban elhunyt Fabinyi Rudolf kémikus vagy az 1935-ben meghalt Szádeczky-Kardoss Lajos történész síremléke, a Lutheránus sírkertben, illetve az I.c parcellában, miközben előbbi a Kerepesi úti temető 39. számú parcellájában, utóbbi pedig a 48/3. számúban nyugszik.)

1919-től az 1920-as évek végéig megszorodtak a Kerepesi úti temetőről szóló cikkek és tájékoztató írások, 1927-ben pedig megjelent egy rendszerező igényű, a temetőt teljes keresztmetszetében bemutatni kívánó kiadvány is. [17] Ezek jelentősége azonban elhalványul Károly Pál munkássága és az 1930-as években megjelent könyvei mellett, amelyek értékét ma - páratlan adatgazdagságuk mellett - az adja, hogy a Kerepesi úti temetőt „fénykorában” mutatják be (abban az értelemben, hogy a temető ekkor mutatta a legrendezettebb képet, és területén még megtalálható volt szinte valamennyi azóta felszámolt nevezetes sír). [18] Károly interpretációjában a Kerepesi úti temető a főváros egyik legfontosabb látványosságaként jelenik meg, pompája és gazdagsága a világvárosi temetőket idézi, egyszerre gyönyörű park és jelentős zarándokhely. A két világháború között tehát feltétlenül megnövekedett az igény a Kerepesi úti temető bemutatására, összefüggésben azzal, hogy - általánosan is - az eddigieknél még jóval intenzívebbé vált a nemzeti múlt vizsgálata, a tradíciók kérdése, és az egész ország számára fontos lett az emlékek megjelölése, megőrzése, rendszerezése, valamint a hagyományok, az egykori nagyság kihangsúlyozása.

Részben ehhez a folyamathoz köthető az új díszparcellák fokozott gonddal való kialakítása az 1920-as évek végén. (Ezúttal is megvolt persze a szisztematikus temetőgazdálkodás miatti szükségszerűség: a temető újabb régi parcelláit kellett legalább részben kiüríteni.) Mint már említettük, ez tette véglegesen a temető legfontosabb útvonalává, szimbolikus gerincévé a főkaputól induló utat.

A két világháború közti évtizedek nem sokban növelték a temető értékes síremlékeinek számát (bár rengeteg neves személyiség temetkezett ide), de a már meglévőket példászerűen gondozták és megőrizték. A mai 34/1. számú, úgynevezett művésziparcellát, valamint a 34/2. számú díszparcella síremlék-együttesének egy részét 1928-ban alakították ki, szinte kizárólag a 19. században elhunyt neves személyiségek - a felszámolt parcellákból való - áttemetésével, és a legtöbb esetben a régi síremlék áttelepítésével. Az áthelyezendő sírokat a főváros jelölte ki, és gondoskodott az exhumálásokról, valamint az áthelyezett sírok renoválásáról és fenntartásáról. A kialakított díszparcella ma is a temető egyik legrangosabb és legattraktívabb része, ezért is fontos felsorolni néhány nevet az ide áttemetettek közül.

Az egykori 4/a (vagy A/4) jelű parcellából került ide Szigligeti Ede és Vahot Imre sírja, az 5/a (vagy A/5) jelűből Csepreghy Ferencé, Székács Józsefé, Tóth Edée, Vas Gerebené, Izsó Miklóse, Egressy Béné és a két Lendvay Mártoné, az 5/1. számúból Mátray Gáboré és Réthy Mihályé. A 7. számú parcellából Frankenburg Adolf, Tóth Kálmán, Volkmann Róbert, Jókainé Laborfalvi Róza, Greguss Ágost, Pauler Tivadar és Karl János sírját helyezték át, a 8. számúból Mészöly Gézáét, Henszlmann Imréét, Apáthy Istvánét és Ney Ferencét, a 12. számúból pedig Degré Alajosét, Komjáthy Jenőét, Komócsy Józsefét, Mesterházy Kálmánét, Volf Györgyét és Vajda Jánosét. A 13. parcellából került ide Táncsics Mihály, Bajza József, Huszár Adolf, Török Pál és Stoczek József, a 21. számúból Csiky Gergely, Ybl Miklós, Ballagi Mór, Csukássy József, P. Szathmáry Károly, Klimkovics Ferenc, Hivatal Anikó, Tamássy József, Semmelweis Ignác és Lumnitzer Sándor (utóbbi kettőt később újra áttemették), a 25. számúból Zlamál Vilmos, a 41. számúból Nagy Imre, a 49. számúból pedig Paulay Ede, Reviczky Gyula, Erkel Elek, Komlóssy Ida és Molnár György sírja. Ezeknek a múlt századi sírköveknek egy jelentős része a Gerenday-műhelyből származik. Emellett például Stróbl Alajos, Zala György, Senyei Károly, Mátrai Lajos György, Szécsi Antal, Ney Béla vagy Ybl Miklós művei kerültek ide, de itt található a már említett fontos alkotások közül a Huszár- (Donáth Gyula), a Reviczky- (Gách István Lipót) és a Vajda-síremlék (Somló Sári), valamint Margó Ede Paulay-reliefje is.

A díszparcellák kialakítását Kározy Pál is üdvözölte, de azt indítványozta, hogy a kimagasló személyiségeket a főváros a jövőben már eleve elkülönítetten temettesse el, egy kialakítandó nagyobb területű díszparcellában, hogy később ne kelljen exhumálni őket. Az ő javaslatától függetlenül a főváros ismét felhívta a különféle intézményeket, hogy jelentsék be a „hozzájuk tartozó” neves halottak névsorát és sírjuk helyét, mivel hosszú távon minden fontos személyt az új díszparcellákba akartak áttemetni, kivéve az 1848-as hősokeket (őket, a korábbi terveknek megfelelően, sokfelé elszórt sírhelyeikről egységesen a Kossuth-mauzóleum mellé szeretnék volna áthelyezni).

1929-ben felvetődött, hogy Vörösmarty Mihályt is az új díszparcellába - népszerű néven: a „Pantheon-sírtáblába” - kellene áttemetni, mert a falsírboltok már „elhagyatott és ritkán látogatott oldalsornak” minősülnek. A terv szerint kiemelték volna a fal melletti sírból, és új síremléket kapott volna: egy grandiózus alkotást a parcella centrumában. Megoszlottak a vélemények arról, hogy Vörösmartyné Csajághy Laurát is ide temessék-e, aki eddig is férjétől külön nyugodott. Az áttemetés végül is éppen úgy nem valósult meg, mint az 1944-ben egy új Vörösmarty-síremlékre kiírt pályázat. Vörösmarty ma is ott nyugszik, ahol eltemették, és ma is a régi, még id. Gerenday Antal tervezte sírkő alatt.

A falsírboltok jelentősége ekkorra már valóban lecsökkent, de az túlzás, hogy használaton kívül helyezett reliktumok lettek volna. A 20. század első harmadában még olyan jelentős személyiségeket temettek oda, mint például Kresz Géza, Légrády Károly, Pauler Gyula, Szana Tamás, Gyulai Pál, báró Láng Lajos, Pekár Imre, Pauler Ákos vagy Winkler Lajos, és ekkor épült fel az 1907-ben elhunyt Mechwart András síremléke (Telcs Ede műve), valamint a Ganz-mauzóleum (Ganz Ábrahámot 1913-ban temették át oda).

A 34/1. és 34/2. parcellák kialakítása később is folytatódott. Az 1930-as évek végén, illetve 1945 után került ide az 5. parcellából Fánccsy Ilka, a 26/1. parcellából Fesztyné Jókai Róza, a 29/1. számúból Szigeti József, Szigeti Imre, Vízvári Gyula és Vízváriné Szigeti Jolán, a 48/4. számúból Szabados Béla, a falsírboltok közül pedig Ligeti Antal és Fodor József síremléke. Az 1960-as évektől, mint majd szó lesz róla, új koncepció szerint - részben közvetlen temetésekkel, részben további áttemetésekkel - folytatták a díszsírhelyek létesítését (ekkor temették át ide például a 32. parcellából Ferenczy Károlyt, a 47. számúból Krúdy Gyulát vagy Bécsből báró Mednyánszky Lászlót).

A két Világháború között

Az 1930-as évek tehát - ha az előző évtizedekben kialakult és még meglévő síremlék-együttes értékét és állapotát tekintjük - a Kerepesi úti temető virágkora volt. A kortársak jelentős része ekkoriban mint az ország - sőt, néha mint a világ - legnagyobb temetőjét emlegette, amely egyesíti az északi és a latin temetők erényeit, a természet és a kiépített környezet szépségét. Mások számára a Kerepesi úti temető a híres európai temetőkhez hasonlítva szegényesnek tűnt, ahol kevés a művészi értékű síremlék, és amely nem alkalmas arra, hogy egy nemzet Pantheonja legyen (az utóbbi kialakításával kapcsolatban még ekkoriban is gyakran szóba került a Gellérthegy, mint lehetséges helyszín).

Miután a régi budai sírkerteket - a Tabáni és a Vízivárosi temetőt, valamint a Vízivárosi katonai temetőt - a főváros a századforduló körül lezáratta, majd bejelentette felszámolásukat, az itt található több száz neves síremlék sorsa körül heves polémia bontakozott ki. A síremlékek legnagyobb része végül a Németvölgyi temetőbe került - az áttelepítés 1939-ig tartott -, de a vízivárosiak többsége a koporsók nélkül. Néhány vízivárosi síremléket azonban, a családok kezdeményezésére, már 1930-ban a Kerepesi úti temetőbe vittek át, ezeket természetesen a hamvakkal együtt. Így került mai helyére, a 35. parcellába az Áldásy család sírja (id. Áldásy Antal budai elöljáró két híres vejének, Clark Ádámnak és Székely Ferencnek a koporsójával együtt), a 36. parcellába Riedl Szendée (ma a 17/2. parcellában található), vagy a 43. parcellába négy neves budai család egyesített sírboltja (köztük az Oeffnereké, az 1860-ban elhunyt Oeffner Xav. Ferenc, egykori budai polgármester hamvaival). A Németvölgyi temető egyébként rövid életű stációnak bizonyult: az 1960-as években a régi budai sírkövek egy része a Farkasréti, illetve Kerepesi úti temetőbe került, néhányuk múzeumban kapott új helyet, a többi mára nyomtalanul eltűnt.

Az 1930-as évek legtöbb fontos temetése a 34., a 35., a 46., a 47. és az 56. parcellában zajlott le, de jelentős volt ebben az évtizedben a 41-től 48/4-ig terjedően számozott parcellák közül szinte valamennyi. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy ekkoriban a temető főkaputól távolabbi felét, a hátsó parcellákat használták. Nemcsak a hétköznapi temetések folytak itt, hanem a neves személyek döntő többsége is ide került. Ennek azonban egyszerű területi okai voltak, és nem egy újabb térbeli súlypont-eltolódás. Utóbbi inkább következményként jelölhető meg: mivel itt volt hely, nagyrészt itt történtek az évtized reprezentatív temetései, és ennek nyomán több, addig jelentéktelen parcella rangja megemelkedett, a temető hátsó részei pedig a hierarchiában megközelítették - de el soha nem érték - az eddig

ismertetett területeket. Ezekben a parcellákban temették el például 1931-ben Kandó Kálmánt, Kuncz Aladárt és Böckh Hugót, 1932-ben Ambrus Zoltánt és Endresz Györgyöt, 1933-ban Miklós Andort, 1935-ben Gombocz Zoltánt és Jakubovich Emilt, 1936-ban Tornyai Jánost és Surányi Miklóst, 1937-ben Zala Györgyöt és Ódry Árpádot, 1938-ban Kuzsinszky Bálintot, 1939-ben pedig Bláthy Ottó Tituszt, Hevesi Sándort és Györffy Istvánt. A síremlékek színvonalának összességében - a század első két évtizedéhez képest - nagy mértékben visszaesett, de a legjelentősebb szobrászok, mint Beck Ö. Fülöp, Vedres Márk, Pátzay Pál, Medgyessy Ferenc, Ungvári Lajos vagy Ohmann Béla, ha hozzájutottak egy-egy funerális megrendeléshez, általában figyelemre méltó alkotásokat hoztak létre. Az egyik legérdekesebb sírjel Kuzsinszky Bálinté: egy Aquincumban feltárt kőszarkofág, amely - ahogyan a sír felirata is utal rá - ötletesen reprezentálja és méltó módon hirdeti a régész életművének legjelentősebb alkotását. A harmincas és a negyvenes évek legnagyobb halottai azonban sok esetben 1945 előtt egyáltalán nem, és utána is csak évek vagy évtizedek múlva kaptak reprezentatív síremléket: Krúdy Gyulára, Kosztolányi Dezsőre vagy Karinthy Frigyesre éppen úgy érvényes ez, mint Babits Mihályra vagy Móricz Zsigmondra. Az 1937-ben Balatonszárszón eltemetett, majd 1942 májusában a Kerepesi úti temetőbe vitt - és ott később még kétszer exhumált - József Attilának máig sincs méltó síremléke. [19]

A politikusoknak, ha lehet, még az eddigieknél is nagyobb hányada kapott itt sírhelyet. Szemléletesen példázza ezt az elhunyt kormányfők esete: megnyitásától 1932-ig mindössze hárman kerültek a Kerepesi úti temetőbe, az ezt követő egy évtized alatt kétszer ennyien. 1932-ben Lukács Lászlót, majd 1933-ban gróf Hadik János deignált miniszterelnököt temették ide. 1936-ban zajlott az évtized legnagyobb temetése, Gömbös Gyuláé. Őt követte 1941-ben gróf Teleki Pál és Huszár Károly, majd 1943-ban Peidl Gyula. (Az elhunyt magyar miniszterelnökök nagyobbik része azonban még akkor sem a Kerepesi úti temetőben nyugszik, ha az 1945 utáni éveket is számításba vesszük.) Gömbös Gyulát eredetileg a 35/1. számú parcella közepén temették el, kiemelt helyen: az övé volt a parcella egyetlen sírja. 1941-ben felállított síremlékét, ifj. Vastagh György művét - egy lovon ülő ősmagyar vezért ábrázoló, arannyal befuttatott alumíniumszobrot - a második világháború után felszámolták, és a koporsót is áttemették a 19/1. parcellába (új, szerény sírkövét, félig illegálisan, a család készítette el az 1970-es években). Halála után hat évvel gróf Teleki Pált is exhumálni kellett rangos sírhelyéről, a 20/2. parcella mellől (az ő hamvai Máriabesnyőre kerültek). Gömbös és Teleki volt a második világháborúig az a két itt eltemetett kormányfő, akit hivatalának viselése közben ért a halál, akik a legnagyobb temetésben részesültek, de akik kiemelt helyen lévő síremlékét 1945 után, a politikai helyzet alakulásának megfelelően, az elsők között kellett felszámolni.

1941-re a Kerepesi úti temetőben a megalapítása óta lezajlott temetések száma túllépte a háromszázezret. Hiába fejlődött és gyarapodott azonban a két világháború között a temető, környéke egyre több aggodalomra adott okot. A pályaudvarokon és gyárakon kívül 1897-től 1950-ig a szomszédságában működött a híres Teleki László téri használtcikk-piac (a későbbi Ecseri), amely ebben az időben egyben a munkanélküli kubikusok gyülekezőhelyeként is szolgált. Évről évre egyre többen szorgalmazták a piac elköltöztetését és a tér parkosítását. A közelben terült el Budapest „Csikágója” is, 1933 augusztusában pedig, közvetlenül a Kerepesi úti temető északi fala mellett - az egykori Lóvásár tér és a Juranics utca helyén - megnyílt az Ügető.

A Teleki tér piacának elköltöztetése volt az egyik célja a temetőt és környékét rendezni kívánó, 1936-os tervnek is. Ez nagyrészt Rosner Ármin elképzelései nyomán született meg, aki ekkoriban jelentős temetőművészeti munkásságot fejtett ki. [20] Javaslatára szerint, mivel új ravatalozóra, kápolnára és igazgatósági épületre lenne szükség, egyúttal meg kell valósítani a temető végleges és átfogó rendezését is. Ennek leglényegesebb elemeként a Fiumei út felőli sírboltokat fel kell számolni, áthelyezni, és egy új, reprezentatív bejárati épületsort építeni, amelyben temetkezési és más irodák kapnának helyet. Az épületek mögött egy parkosított sáv lenne, ahol a falsírboltokból és ezek környékéről áttemetett neves halottak nyugodnának. (A terv név szerint csupán Vörösmartyt, Arany Jánost és Pulszky Ferencet emelte ki.) Ez a német típusú parktemető lenne az igazi Magyar Pantheon megvalósításának alapja. A javaslat szerint a főkaputól balra az első ötven, jobbra pedig az első százkilencven sírboltot számolták volna fel, a Sebastiani-síremléktől a Ganz-mauzóleumig. [21]

A tervből végül csak annyi lett, hogy 1939-ben a főváros pályázatot írt ki egy új ravatalozóra (elkészülni azonban ez sem készült el). Sem a területrendezési, sem a további pantheonizációs tervek nem valósultak meg. A Kerepesi úti temető mai képét nem ezek, hanem a második világháború pusztításai, és a megmaradt síremlékek 1960 utáni tömeges felszámolása alakította ki.

Veszélyben a Kerepesi temető

1945 januárjában egy szovjet műszaki alakulat rést robbantott a Kerepesi úti temető falán. Január 11-én a Vörös Hadsereg, folyamatosan haladva a Fiumei út felé, közelharcban elfoglalta a temetőt. Másnap egy német ellentámadás indult, amely a temető felének visszafoglalása után elakadt. A temető másodszeri, végleges elfoglalása után a szovjetek egy időre megtiltották a lakosságnak az oda való belépést. [22] Számos elesett katonát itt is temettek el, és később az ő egy helyre való áttemetésükkel alakultak ki a szovjet katonai parcellák. Már a bombázások során nagyon sok sírbolt és síremlék helyrehozhatatlan károkat szenvedett, vagy teljesen megsemmisült. Az ostrom után egy nagyobb létszámú szovjet csapat még napokig a temetőben táborozott: a bombák mellett ők okozták a legtöbb kárt. Azon kívül, hogy számos sírt kiraboltak és feldúltak (köztük a Deák-mauzóleumot), lövöldöztek is - feltehetően unalmukban -, természetesen főként a reprezentatív síremlékekre, és ezeken is különösen az emberalakokra. Ennek a modern ikonoklasztáziának a nyomait a temető máig magán viseli: szinte minden parcellában találhatunk olyan sírokat, amelyeken látszik a lövedékek pusztítása.

Az ostromot követően a temető nagy része újra Pest egyik köztemetőjeként funkcionált: számos parkokban, kertekben eltemetett, vagy a környékbeli utcákon heverő polgári áldozatot temettek át ide, egy részüket azonosítatlanul, jeltelen sírokba. Mellettük azonban neves személyek is kerültek nevesített, ma is meglévő sírokba, mint például a légitámadás áldozatává vált Gombocz Endre botanikus, vagy a tisztázatlan körülmények közt meghalt Pásztor János szobrász. 1945-ben és a következő évben több ezer exhumált tetem került a Kerepesi úti temetőbe - a falak mellett szükségtemetőt is kellett nyitni - és még 1949-ben is folytak az áttemetések. A lapok a sírboltokban tanyát ütő bűnözőkről cikkeztek, a temető a pesti alvilág egyik bázisává vált. Az itt dolgozókat fel nem robbant aknák és lövegek fenyegették.

1946 után a köztemetői jelleg ismét fokozatosan megszűnt, és a Kerepesi úti temető átmenetileg - 1951-ig - újra elsősorban mint a neves személyiségek kedvelt temetkezési helye működött. Ebben az időszakban kapott itt sírhelyet például Basilides Mária operaénekesnő, Hodinka Antal történész, Gárdonyi Albert levéltáros, Tombor Jenő honvédelmi miniszter, majd Márkus László színikazgató, Sergio Failoni karnagy, Dálnoki Miklós Béla volt miniszterelnök, Koszta József festőművész vagy Márkus Emília színésznő. Itt temették el Ignotust, Cholnoky Jenőt, Schöpflin Aladárt, Somlay Artúrt és Rátkai Mártont is. A 24. parcellába kerültek a balfi munkatáborban meggyilkolt Szerb Antal és Sárközi György hamvai, 1946 augusztusában pedig a 41. parcellában temették el az 1944-ben mártírhalált halt Radnóti Miklóst. 1949-ben exhumálták az ostrom alatt éhen halt és a Rákóczi téren eltemetett Szabó Dezsőt, aki szintén a 24. parcellában kapott sírhelyet (bár először, végrendelete értelmében, a Gellérthegyre szeretnék volna áttemettetni).

Az ostrom idején súlyosan megsérült Kossuth-mauzóleum 1948. március 15-ére épült újjá, egyértelműen a kommunisták 1848-at kisajátító propaganda-hadjáratának részeként. Egy év múlva, a Kerepesi úti temető centenáriumán azonban már nem volt hivatalos ünnepség, sőt, szinte egyáltalán semmiféle megemlékezés. Az évfordulót hallgatás vette körül, és a temetőt egyre inkább a teljes felszámolás veszélye fenyegette.

1949-ben valamennyi budapesti temető a Temetkezési Intézet helyett megalakult Fővárosi Temetkezési Vállalat kezelésébe került, kivéve az izraelita temetőket. Az ország valamennyi temetkezéssel kapcsolatos vállalkozását államosították (ennek keretében szűnt meg 1952-ben a Gerenday-cég is). Az 1950-ben létrehozott Nagy-Budapest nyolcvanhét temetője közül, higiéniai és városrendezési okokra hivatkozva, elrendelték huszonhárom budai és ötvenkét pesti temető lezárását, elsősorban a peremkerületekben. 1952. szeptember 30-án pedig megszületett a határozat a Kerepesi úti temető bezárásáról és felszámolásáról.

Máig találgatások tárgyát képezi, hogy a Rákosi-korszak vezetői tényleg a földdel akarták-e egyenlővé tenni az egész temetőt, és ha igen, pontosan mi volt az oka annak, hogy a Temetkezési Vállalat végül elállt ettől a tervtől, és csak egyes részterületeket ürített ki. Már az első nagyobb szabású terv sem valósult meg, részben a legkülönbébb helyekről érkező tiltakozások, részben az 1953-as változások miatt. Ennek lényege az volt, hogy a Fiumei út szélesítésére hivatkozva fel akarták számolni a jobb oldali fal mellett az első 238 és a bal oldali mellett az első 129 sírboltot (tehát jóval többet, mint amennyi a Fiumei út melletti falszakaszon helyezkedik el: a főkaputól a Pákh-, illetve a Terczy-sírboltig valamennyi síremléket). Egyes parcellákat azonban már ekkor ténylegesen kiürítettek. A felszámolásra ítélt sírok, ha a hozzátartozók jelentkeztek értük, a Rákoskeresztúri köztemetőbe kerültek. A neves halottak síremlékei közül a legtöbb ekkor még a helyén maradhatott. Mindemellett ez volt a temető történetének talán legszomorúbb időszaka: lezárt senkiföldjeként vegetált, a síremlékek állapota gyorsan romlott, a sírboltokat pedig egyre gyakrabban feltörték és kifosztották. A temetői épületek nem egyszer különös funkciót kaptak, 1950-től 1959-ig például itt tárolták az Országház elől lebontott Horvai-féle „pesszimista” Kossuth-szoborcsoportot.

A bal oldali fal mellett végül minden tiltakozás ellenére felszámoltak majdnem kétszáz sírboltot, legtöbbjüket 1953-ban. Számos, az 1870-es évektől az 1920-as

évekig eltelt időben meghalt neves személyt exhumáltak innen, és bár annak idején a családok valamennyi sírt száz évre, illetve a temető fennállásáig megváltották, legnagyobb részük a Rákoskeresztúri temető 16. vagy 28. számú parcellájába került. Köztük volt az 1893-ban épült Saxlehner-mauzóleum (Czigler Győző és Szécsi Antal alkotása), a Kéler-Bielek sírbolt (Schulek János 1907-ben elkészült híres műve) és két Stróbl Alajos készítette síremlék is (báró Kochmeister Frigyesé, illetve Pekár Imréé). Ezekon kívül egykor itt állt például Pisztóry Mór közgazdász, Horváth Pál 1848-as alezredes, Gohl Ödön numizmatikus, Pauler Gyula történész, Pauler Ákos filozófus, Feszty Adolf építész, Aggházy Gyula festőművész vagy Tomori Anasztáz mérnök sírja. Néhány síremlék a Farkasréti temetőbe került (például Liphay Sándor műegyetemi rektoré), vagy a Kerepesi úti temetőn belül kapott új helyet: innen került a 34/1. számú parcellába Fodor József, a 19/1. számúba pedig Fésüs György és Berczik Árpád sírja. Ligeti Antal, Királyi Pál József és Morelli Gusztáv koporsója is a Kerepesi úti temetőben kapott új sírhelyet, de eredeti síremlékük nélkül (Ligeti sírján egykor Donáth Gyula egy műve állt). A százhetven falsírbolt, valamint a 49. és az 50. parcella egy részének felszámolásával mintegy levágták a temető északkeleti sarkát, és ide egy új falat építettek. A kisajátított területen a Gumigyár egy új egysége épült fel. A temető ekkor kapta meg mai alaprajzát, és területe így csökkent le mai nagyságára (ez majd csak az 1990-es években módosult újra, a falakon kívüli új parcella, a „Funária” megnyitásával).

A felszámolt falsírboltok egyikéből emelték ki az 1950-es években a magyar jakobinus mozgalom hét kivégzett vezetőjének hamvait is. A koporsókat még 1914-ben találta meg Budán, a Városmajorban - az egykori Vízivárosi katonai temető falain kívül - Bartucz Lajos antropológus (Gárdonyi Albert levéltári kutatásai nyomán). A hét koporsó a Fővárosi Levéltárba került, majd 1926-ban a Kerepesi úti temető egy, már nem használt falsírboltjába. Ennek helyét Károly Pál 1938-ban pontosan megadta, tehát nem igaz, hogy jakobinusok hamvainak hollétét véletlenül fedezték volna fel a falsírboltok említett szakaszának kiürítése során. Már 1946-ban felmerült, hogy Budán kellene méltó módon eltemetni őket, egy konkrét terv szerint a Szilágyi Erzsébet fasor és a Kútvölgyi út találkozásánál. Ez nem valósult meg, bár később a Vérmezőn kaptak egy közös, szarkofág alakú, kenotáfiumnak is felfogható emlékművet. A hamvakat 1958-ban helyezték el mai nyugóhelyükön, a 11/1. parcellában, ahol 1960 májusában avatták fel a hét jakobinus közös síremlékét.

100 év után: Nemzeti Pantheon

1956. május 17-én, egy, a közvetlen előzmények alapján kissé meglepő fordulattal a Kerepesi úti temetőt a Fővárosi Tanács 608/20. számú rendelete zárt temetővé és Nemzeti Pantheonná nyilvánította, amelynek - a deklarált cél szerint - temetőből emlékparkká kell válnia, ahol csak a neves sírok maradhatnak a helyükön, és ahol a továbbiakban is csak a politikai, társadalmi, művészeti és tudományos élet nagyjait lehet eltemetni. Ezt követte a temető védett területté nyilvánítása, amely szimbolikusan is mintegy előkészítette a temető sorsának igazi fordulópontját, a Rajk-temetést. Az 1949-ben koncepcióban kivégzett, majd rehabilitált Rajk László, valamint Szalai András, Pálffy György és Szőnyi Tibor újratemetésére 1956. október 6-án került sor, a temető 23. parcellájában, a Kossuth-mauzóleum közelében. Az esemény szervezői, az aktuális politikai érdekeknek megfelelően,

gondoskodtak arról, hogy jelen legyen egy néhány ezer főből álló, hivatalból kirendelt „tömeg”, a temetésre azonban körülbelül háromezrezer ember jött el, így az a diktatúra elleni csendes tüntetéssé nőtte ki magát, kiváló például szolgálva arra, hogy egy temető lehet az aktuális politikai berendezkedés tükré, maguk a temetések azonban teljesen sohasem, mert ezek menetéből kiküszöbölhetetlenek a spontán megmozdulások. [23]

Az 1956-os forradalom idején, majd az azt követő hónapokban összesen 574 elesett került a Kerepesi úti temetőbe. A Kossuth-mauzóleumhoz közeli 21. parcellába, amelyet már a forradalom napjaiban megnyitottak, politikai megkülönböztetés nélkül temették az utcai harcokban elesetteket - forradalmárokat és a rendszer védelmében harcolókat egyaránt -, valamint a közelben meghalt polgári áldozatokat (utóbbiak számára később a 17/3. parcella egy részét is megnyitották). A kommunista áldozatokat azonban 1958-ban exhumálták, majd a magasabb rangúakat a 13. parcellában temették el, az épülő munkásmozgalmi mauzóleum előtti jobb oldali díszsoron, az alacsonyabb rangú karhatalmistákat pedig az 5. parcellában, a főút felőli oldalon kialakított köröndön, a „Mártírok Sírkertjében”, ahová egy év múlva egy közös emlékszarkofág került (Schall József műve). A 21. parcellában tehát - amelyet, a porladási idő leteltére hivatkozva, a hatóságok 1982-ben sikertelenül próbáltak felszámolni - polgári áldozatok és elesett forradalmárok nyugszanak. Az itteni sírfelirat-együttes volt a rendszerváltás előtt a forradalom egyetlen közterületen található emléke. A parcellát 1989-ben hozták rendbe, és ekkor állították fel a kopjafát is, mint az ide tervezett közös emlékmű helyén álló „protoemlékművet”. A parcellát 1990-ben hivatalosan kegyhellyé nyilvánították, és ettől kezdve minden évben - november 4-én - állami koszorúzás zajlik itt. [24] Számos jelképes névtáblát is elhelyeztek a valódi sírok között, köztük több „N. N.” feliratút, amelyek az ismeretlen áldozatok emlékét örökítik meg.

A Fővárosi Tanács 1957-ben megváltoztatta a Fiumei út nevét: a temető főkapuja előtti útvonalat a budapesti párház - néhány hónappal korábbi - védelmét vezető politikusról, Mező Imréről nevezték el (1990-ben visszakapta előző elnevezését). Szintén a főváros adott utasítást egy, a Kerepesi úti temető - hivatalosan immár Mező Imre úti temető - egészét érintő rendezési terv elkészítésére. Döntés született arról, hogy a Pantheonra nyilvánított temetőben sírhely csak különleges engedéllyel adható ki, valamint hogy a falakon belül semmiféle egyházi szertartás nem végezhető. Az átalakítást a fővárosnak és a Hazafias Népfrontnak közösen kellett irányítania (ezek döntöttek a sírhely-adományozásról is). A parcellák többségét kiürítésre, a meglévő síremlék-együttes nagy részét pedig felszámolásra ítélték, de határozottan figyelmeztettek a kegyeleti szempontok figyelembe vételére. Az 1958-ban elkészített tervek szerint a temető rendezése 1974-re fejeződött volna be. Megfogalmazódott, hogy alkalmazkodni kell a parcellák meglévő felosztásához és meg kell őrizni a növényállományt. A terv leszögezte, hogy a falsírboltokat továbbra is fenn kell tartani, mert felbecsülhetetlen kultúrtörténeti és esztétikai értéket jelentenek (ennek ellenére 1976-ban újra felszámoltak néhányat, ezúttal a munkásmozgalmi mauzóleumra nyíló kapu kialakítása miatt). A főváros - nem kevés cinizmussal - felajánlotta, hogy ha a hozzátartozók a még le nem járt parcellákból máshová helyeztetik át halottaikat, akkor átvállalja az exhumálás költségeit.

A tervekben már ekkor megfogalmazódott, hogy méltó módon meg kell őrizni a „nemzeti kegyeletet érdemlő” személyek sírját, valamint a „művészi értékű” sírokat (a

válogatásba be kívánták vonni a műemlékvédelmet és az Akadémiát). Az ezen szempontok valamelyikének megfelelő síremlékeket a temető erre kijelölt részein, a „sírmúzeumokban” kellett - restaurálás után - összegyűjteni, azokat a háborúban teljesen megsemmisült vagy eltűnt síremlékeket pedig, amelyek neves személyé voltak, új sírkövekkel kívánták pótolni (ez a későbbiekben sokszor régi, eltávolításra ítélt kövek átvésését, vagy jellegtelen és sematikus sírjelek felállítását jelentette). Tervbe vették az utak burkolását, új kapuk és egy új ravatalozó építését, valamint egyes területek újraparkosítását. (Mindez jó ideig nagyrészt csak terv maradt, inkább csak állagmegóvási munkák folytak.)

Munkásmozgalmi Pantheon

A díszparcellák fokozatos feltöltése, valamint a szovjet katonai parcellák - nagy részben felszámolt sírkövek átvésésével történő - kialakítása csak jelentéktelen változásokat eredményezett a legnagyobb munkához, a munkásmozgalmi pantheon felépüléséhez képest.

Már Rákosi Mátyás is dédelgetett megalomán terveket egy reprezentatív munkásmozgalmi temetkezőhely kialakításáról, de ő feltehetően nem a Kerepesi úti temetőben építtette volna fel azt. 1955-ben, majd 1956-ban, a temető megkülönböztetett státusba való helyezése után újra felmerült a terv, 1957-ben pedig meg is született a határozat a centrális jelentőségűnek szánt munkásmozgalmi mauzóleum létesítéséről. Még ebben az évben befejeződött a kijelölt rész - a 12., a 13. és a 14. parcella - teljes kiürítése, melynek nyomán ez a frekventált helyen lévő, hatalmas terület teljes egészében rendelkezésre állt az új kultuszhely megteremtése számára.

A munkásmozgalmi pantheon a mauzóleum, valamint előtte a pilonok és a díszsorok, illetve mellette a két oldalparcella együttesét jelenti (ezeken kívül más munkásmozgalmi síremlék-együttesek is vannak a temetőben, de azok nem a pantheon részei). Kialakításának végleges koncepciója hónapokon át tartó vita és számos kompromisszum után konstruálódott meg. Mivel a munkásmozgalmi korszakát reprezentálni kellett, rengeteg újratemetés is történt, általában más, kevésbé rangos fővárosi temetőkből. Volt, akinek külföldről hozták haza a hamvait (például Párizsból Frankel Leóét és Komját Aladárét), de olyan is, akit csak a Kerepesi úti temetőn belül kellett áttemetni (így került 1978-ban a temető egy eldugott helyéről az akkor vitathatatlanul legelőkelőbb részre Stromfeld Aurél sírja).

A kilencvenes években kerültek nyilvánosságra azok a jegyzőkönyvek, amelyek a Politikai Bizottság ülésein készültek, és amelyekből megismerhetők azok a körülmények, ahogyan az „örök időkre” épülő pantheonba temetendő névsorát összeállították. A Kiss Károly - volt miniszterelnök-helyettes - által vezetett Mártír Síremlékmű Bizottság 1957 áprilisában kezdte meg működését, elsődlegesen azzal a céllal, hogy gondoskodik a két világháború között és az ellenállási mozgalomban mártírhálalt halt kommunisták, valamint a forradalom napjaiban a rendszer védelmében elesettek sírjának rendbehozásáról, illetve új síremlékek állításáról. A Párt vezetői, kimondatlanul, de egyben saját majdani temetésük körülményeiről is határoztak akkor, amikor a pantheon koncepcióját kialakították. Vita nélkül csak az

illegális időszakának „főmártírjai”, valamint a mozgalom számára kisajátított művészek és tudósok kerültek be a névsorba. [25]

A munkásmozgalmi pantheonon belül szigorú - részben ideológiai, részben pragmatikus megfontolásokon alapuló - hierarchia uralkodott. A hivatalos álláspont szerint, bár a pantheonba való bekerülés már eleve nagy dicsőség volt, meg kellett különböztetni a mozgalom „legkiemelkedőbb” és „kiemelkedő” személyeit. [26]

A mauzóleumban, ahová a hamvasztottak kerültek, a felső szinten helyezték el az előbbieket, az alsó szinten az utóbbiak urnáját, és még az egyes szinteken belül is minuciózusan szabályozták, hogy kik kerüljenek a kiemelt, és kik a másodrangúnak ítélt helyekre. A koporsós temetéseknek helyt adó területen a mauzóleummal szembeni sírsétány felelt meg a felső szint, az oldalparcellák pedig az alsó szint rangjának. A csak emléktáblákból, és nem valódi sírokból álló pilonok közül a mauzóleumhoz közelebbiek számítottak előkelőbbnek. A 168 táblára azok neve került fel, akik sírja vagy urnája nem a pantheon területén volt: az ismeretlen helyen nyugvóké, a más temetőben maradtaké és olyan személyeké is, akik a Kerepesi úti temető más részein nyugszanak. Akár olyanoké is, akik valamelyik másik munkásmozgalmi parcellában voltak eltemetve: így például Gábor Andornak két kultuszhelyet létesítettek a temetőn belül, egyet a munkásmozgalmi pantheonban, egyet pedig a 30/2. parcellában.

A központi épületet, az 1959-re felépült mauzóleumot Körner József tervezte. Ha az előtte álló szoborcsoportot - Olcsai-Kiss Zoltán művét - nem vesszük tekintetbe, tömegében és a térszervezés szempontjából is hatásos alkotás. 365 urna számára épült, de a rendszerváltásig összesen 75 került ide (az utolsó 1988-ban), és számuk az áttemetések miatt azóta még le is csökkent: 1998-ban már csak 72 volt. A fennmaradó helyek betöltetlenül maradtak, és a mauzóleum raktárában ma is ott állnak a Zsolnay-gyár által készített üres urnák. Az épületet eredetileg két temetkezési módra akarták kialakítani (a felső szinten urnás, az alsón koporsós temetkezés számára), és a kivitelezés során döntöttek úgy, hogy ide csak hamvasztottak kerülnek, és így a mauzóleum vertikális felosztása rangjelző funkciót kaphat. Kívül, az épület bal oldali kapuján a felső, a jobb oldalin az alsó urnaterem halottainak a neve olvasható.

Szekunder temetéssel került ide - részben az exhumációt követő hamvasztás után - több mint harminc személy, köztük Balázs Béla, Dési Huber István, Rudas László, Ságvári Endre, Szabó Ervin, valamint Derkovits Gyula, akinek eredeti síremlékét, Medgyessy Ferenc művét, a Rákoskeresztúri temetőből a Magyar Nemzeti Galériába vitték. Később már főként politikusok, például - a Rákosi-korszak csúcsvezetői, a hírhedt „négyek” közül egyedüliként - Révai József, majd Szakasits Árpád, Rónai Sándor, Münnich Ferenc, Dobi István, Ilku Pál, Sík Endre vagy Czottner Sándor hamvait helyezték itt el.

A munkásmozgalmi sírsétány - másik nevén díszsor - mindkét oldalát 1959-ben nyitották meg. A bal oldali sorra elsőként József Attilát hozták át a 35. parcellából, ahol a sírja 1942 óta állt (és ahová 1994-ben visszatemették). 1963 óta mellette nyugodott Szántó Judit, akit azonban később nem exhumáltak, így ma csak az ő neve olvasható azon a sírkövön, amely eredetileg József Attila harmadik sírhelyét jelölte. A munkásmozgalmi néhány 1945 előtt meghalt mártírján kívül ide került a

Kossuth-mauzóleum mellől Rajk László, valamint három társa is, míg a per más rehabilitáltjai (Horvát Ottó, Korondi Béla, Merényi Gusztáv, Németh Dezső, Szebenyi Endre) nem bizonyultak erre méltónak, így az ő sírjuk a Farkasréti temető 30/2. parcellájában maradt. A jobb oldali sorra temették át az 1956-os események néhány rangosabb kommunista áldozatát, köztük Mező Imrét. Az 1960-as évektől 1987-ig azután elsősorban politikusokat temettek ide (például Kossa Istvánt és Vályi Pétert), valamint néhány más, valóban jelentős személyt (elsősorban Lukács Györgyöt, vagy például Molnár Eriket, Hevesi Gyulát, Háy Lászlót), akik nem is mindig illettek bele egyértelműen a pantheon kialakításának addigi koncepciójába.

Az emléktáblák a pantheon felavatása óta nem sokat változtak: a nevek az egyes pilonokon belül az elhalálozás kronológiája szerint sorakoznak, de maguk a pilonok rangban különbözőek. Az első háromra a 19. századi munkásmozgalom, az oroszországi intervenciós háború, a spanyol polgárháború, és főként az 1919-es tanácsköztársaság, valamint a két világháború közti illegális mozgalmak vezetőinek és résztvevőinek neve került. A harmadik pilonon olvasható Kun Béla neve is, aki ismeretlen helyen nyugszik, tehát a pantheonon belül ez lett az első számú kultuszhelye, de nem az egyetlen: 1974-ben a sírsétányon temették el a feleségét, aki egyértelműen csak Kun Béla rangja, a mozgalomban betöltött szerepe miatt kerülhetett oda. A tanácsköztársaság más vezetőit is feleségük képviseli a Kerepesi úti temetőben, de ők - például Landler Jenőné vagy Szamuely Tiborné - már nem kerülhettek a szűkebb pantheonba, csak a 30/2. számú munkásmozgalmi parcellába.

A negyedik pilonon a háború idején meghaltak, elsősorban az ellenállási mozgalom mártírjai szerepelnek, az ötödiken és a hatodikon pedig vegyesen a tanácsköztársaság további vezetői, koncepciók peres áldozatai, valamint művészek és tudósok. A kronológia egyedül a hatodik pilonon borul fel, mert ide utólag is véstek be neveket.

A 12. számú oldalparcellát 1975-től 1989-ig használták. Elsőként egy kiváló tudós, Benedikt Ottó került ide, utána inkább miniszterek és más politikusok, de itt temették el például Dobozy Imre író is. A rendszerváltás óta új sírt itt sem nyitottak, de a meglévőkhöz néha még temettek egy-egy családtagot (1996-ban például így került ide Erdei László filozófus).

Ebben a parcellában temették el 1989-ben, nem sokkal Nagy Imre és társai újratemetése után, több százezer ember jelenlétében Kádár Jánost is. Egykor ő döntött úgy, hogy a munkásmozgalom pantheonján belül az egyes sírok és feliratok egyszerűek és egyformák legyenek (önkéntelenül is gróf Széchenyi Istvánnak az Üdvlelde kapcsán megfogalmazott elveit elevenítve fel), és a ritmikusan ismétlődő síremlékek homogén együttesében a reprezentációt csupán a közös, egyedülként kiemelt vonás jelentse (az ötágú csillag). Ő maga azonban, paradox módon, elkülönített sírhelyet kapott - amelyet Grósz Károly jelölt ki -, valamint egy méretében és anyagában a többitől elütő, kiemelt síremléket. Az, hogy nem a legprivilegizáltabb helyre temették, hanem - a mauzóleumhoz képest - a perifériára, furcsa dologot eredményezett: az egykori oldalparcellát tette a munkásmozgalmi pantheon legfontosabb pontjává, amelyhez képest a centrális rész másodlagossá vált. Ma Kádár János nyughelye a Kerepesi úti temető két leglátogatottabb sírjának egyike (a másik Antall Józsefé).

A kiemelt figyelmet tovább fokozza egy szomorú esemény: Kádár János és felesége nyughelyének 2007. május 2-án történt feldúlása.

A pantheonon kívül található a temetőben még egy úgynevezett nagy munkásmozgalmi parcella (a 30/2. számú) és egy további mártírpárcella a 20/2. parcella mellett, gróf Teleki Pál egykori nyughelyén. Az előbbi szekunder, majd 1964-től 1975-ig elsődleges temetésekre használták: itt kapott sírhelyet például Kunfi Zsigmond, Czóbel Ernő és Gábor Andor, később pedig Pór Bertalan, Novobáztzy Károly, Vajda Imre, Mód Aladár vagy Lányi Sarolta. A 20/2. parcella melletti szigeten a két világháború közti mozgalmak néhány mártírját, valamint koncepciós perek egyes rehabilitált áldozatait temették el, olyan személyeket, akik valamiért - általában szociáldemokrata múltjuk miatt - nem kerülhettek a pantheonba: például Bacsó Bélát, Somogyi Bélát vagy Ries Istvánt.

A Kossuth-mauzóleum mögötti, úgynevezett miniszteri soron 1960-tól 1985-ig zajlottak temetések, mégpedig úgy, hogy a mauzóleum hátát a ravatalok kulisszájaként használták, és erre az időre ötágú csillaggal egészítették ki. Ezen kívül a Kerepesi úti temető munkásmozgalmi síremlék-együtteséhez tartozott még a forradalom során meghalt karhatalmisták már említett köröndje, valamint a Lenin-fiúk emlékműve és a 34/2. parcella, illetve a 33. parcellacsoport egyes sírjai.

A munkásmozgalmi sírok hierarchiájának egy alacsonyabb fokát a Farkasréti temető kommunista parcellái és kolumbáriumai jelentették: ide kerültek azok, akik megkülönböztetett helyet érdemeltek, de nem a Kerepesi úti temetőben, például 1975-ben Lengyel József író (akinek a neve azonban felkerült az egyik pilonra), vagy 1971-ben Rákosi Mátyás (akinek urnafedlapján, az atrocitásokat elkerülendő, ma már csak a monogramja olvasható). 1990 után azonban a letűnt rendszer elhunyt politikusai közül jó ideig senkit sem temettek a Kerepesi úti temetőbe: Aczél György, Marosán György, Apró Antal, Grósz Károly vagy Czinege Lajos egyaránt Farkasrétre került, tovább erősítve ezzel a budai temető „az ország második számú sírkertje”-státusát. 1996-ban Kállai Gyulát, a volt kormányfőt a Kerepesi úti temetőben temették el, de őt sem a munkásmozgalmi pantheon területén.

A Kerepesi úti temető munkásmozgalmi síremlék-együttesének kialakítása - összességében közel ötszáz sírról van szó - egy rendkívül érdekes pantheon-kreálási kísérlet volt: a végső cél valóban az lehetett, hogy itt helyezték el a „mozgalom összes istenét”. Az MSZMP KB Kegyeleti Bizottsága döntötte el, hogy kik kerülhettek ide, és ki melyik részre. A temető többi részét mindvégig a főváros kezelte, de a munkásmozgalmi sírok felett az MSZMP rendelkezett. Egy 1976-os párthatározat szerint a továbbiakban csak ide lehetett volna temetni a mozgalom kiemelkedőnek ítélt személyiségeit, függetlenül a családok akaratától. Az évek során kialakult az itteni temetések koreográfiája: politikusokén például a díszőrség munkásörökből állt, és katonák csak a zenekarban szerepelhettek (a katonai díszőrség csak a hivatásos katonatisztek - például honvédelmi miniszterek - temetésén jelent meg).

1990 után elsőként Rajk László, majd József Attila, Gábor Andor, Szakasits Árpád, Rónai Sándor és Rónai Ferenc hamvait emelték ki kellemetlenné vált kontextusából, és temették át más parcellába (Szakasitsot pedig más temetőbe). A pantheonban maradt sírok fenntartásának támogatása - néhány jelentős személy sírján kívül -

megszűnt, és a gondozás a családok feladata lett. A rendszerváltás utáni években előfordultak elszigetelt törekvések a munkásmozgalmi pantheon felszámolására, de ez komoly formában nem került szóba. Az a rendelet, mely szerint ezek a nyughelyek örök időkre szólnak, az 1990-es évek közepén még érvényben volt, és a munkásmozgalmi pantheon státusa hivatalosan máig megkülönböztetett.

Érdekességek - kronológia nélkül

Az 1960-as és 1970-es években a Kerepesi úti temető neves sírjainak száma - az eddig említettekén kívül - elsősorban a régi budai temetők egyes, egykor a Németvölgyi temetőbe került, majd onnan is költözni kényszerülő síremlékeinek áttelepítése, valamint a 34/2. számú díszparcella kialakítása révén nőtt.

A Vízivárosi temetőből, mint az a fentiekben szóba került, áthoztak egyes sírokat már a harmincas években is, de ez valamennyi esetben családi kezdeményezésre történt. 1963-ban azonban határozat született - az 1885-től 1912-ig használt - Németvölgyi temető végleges felszámolásáról, és az ott még meglévő neves síroknak a Kerepesi úti temetőbe való átviteléről (ami gyakorlatilag már 1958-ban megkezdődött). Utóbbiban ezekből a síremlékekből alakították ki a 17/1. parcella nyugati oldalán a „Budai Pantheont”, valamint a 31/2. számú, 1848-49-es parcellát, de felállítottak néhány budai sírt a temető más részein is.

A 17/1. parcellába került néhány, a Tabáni temetőből származó sírkő (például Döbrentei Gáboré), valamint az egykori Vízivárosi katonai és a polgári temető egyes síremlékei (utóbbiak az egykor ott nyugvó hamvak nélkül, tehát kenotáfiumként). Ma itt található például Skalnitzky Antal építész, Kiss Ferenc régész, Medveczky Frigyes filozófus, Kriesch János zoológus, Reitter Ferenc mérnök, Abt Antal fizikus vagy Hajnik Károly gyorsíró sírköve, valamint báró Alvinczy József tábornagyé, amely egykor a Vízivárosi katonai temető - az úgynevezett Alvinczy-temető - egyik látványossága és névadó síremléke volt (egykori különlegessége, a sírkő feletti baldachin mára megsemmisült). A Németvölgyi temetőben töltött évtizedek alatt azonban sok régi budai sír annyira tönkrement - az időjárási viszontagságok vagy a háború pusztításai miatt - hogy már nem lehetett megmenteni. Az, hogy a Tabáni és a Vízivárosi temetők síremlék-együttese mégsem semmisült meg teljesen, hogy több, mint ötven sírkő még ma is megvan a Kerepesi úti temetőben, szinte teljesen hiányzik a köztudatból, de sok esetben még a szakemberek sem tudnak róla.

A 31/2. számú parcellát, az úgynevezett „Hősök ligetét” nagyrészt a híres budai honvédsírokból alakították ki, amelyek eredetileg részben a Tabáni, részben a Vízivárosi katonai temetőben álltak (a budai temetőkben közel száz ismert nevű honvéd nyugodott, és további 168 ismeretlen, az alatt a közös emlékmű alatt, amely ma az egykori Németvölgyi temető helyén áll). Az 1848-49-es honvédtisztek és közkatonák sírkövei között megtalálható a Buda ostromakor elesett osztrák katonák emlékköve, amelyen Heinrich Hentzi neve is szerepel, bár a kőnek semmi köze nincs a budai osztrák várparancsnok nyugvóhelyéhez. (Utóbbi egykori és jelenlegi holléte ma is viták tárgyát képezi, de az az egy biztos, hogy Hentzi sohasem nyugodott a Kerepesi úti temetőben, és ma sem nyugszik ott.) A honvédsírok a temető rendezési terve alapján kerültek a Kossuth-mauzóleum mellé (ez a terv már a századelőn is

felvetődött). A Kerepesi úti temetőn belüli áttemetésekkel (az eredetileg is itt lévő sírokból) kialakult még két 1848-49-es parcella, a 30. és a 31. számú, szintén Kossuth Lajos mauzóleuma közelében. Természetesen nem került ide mindenki, akinek köze volt a szabadságharchoz, de temettek át olyan személyeket, akik akkori szerepvállalása fontosabbnak ítéltetett, mint későbbi tevékenységük (így került ide például Óváry Lipót történész, Székely József levéltáros, Halmágyi Sándor jogtudós vagy Gajzágó Salamon író). A 31. parcellába helyezték át a kilenc vértanú közös síremlékét is.

A Kerepesi úti temető 1890 előtti síremlékeinek egy jelentős része más temetőkből származik. Sokszor nagyon régi, több átvésésen is keresztülment kövekről van szó, amelyek pontos kora megállapíthatatlan. Az bizonyos, hogy ma a 17/1. parcellában található a temető legrégebbi sírkövei, de ezek nem eredeti helyükön állnak, mint a falsírboltok síremlékei, és sokszor nem is az eredeti szöveg olvasható rajtuk. [27]

A különféle áttemetések révén ismét számos olyan személy sírja került a Kerepesi úti temetőbe, aki annak megnyitása előtt hunyt el. Az említetteken kívül ilyen még például az 1812-ben meghalt Kiss József vízépítő mérnök, aki azonban új, modern sírkövet kapott a 11/1. számú parcellában.

A másik terület, ahol ebben az időszakban számos új síremlék létesült, a 34/1. és a 34/2. számú - a régi és az új - „művészcsoport”. Ezekbe 1954-től folyamatosan temetnek, szinte kizárólag neves személyeket, úgy, hogy közben a régi, a két világháború között itt összegyűjtött síremlékek nagy többsége is a helyén marad. Az, hogy a két parcella kialakítása már 1954-ben folytatódott - elsőként Nagy Lajost temették ide -, arra utal, hogy ekkorra már biztosan lekerült a napirendről a temető teljes felszámolása. A 34/1. parcellában kapott sírhelyet 1957-ben Heltai Jenő, 1961-ben Vedres Márk szobrász és Mező Ferenc sporttörténész, 1972-ben pedig Medgyaszay Vilma színésznő. 1973-ban egyszerre hozták haza és temették ide Beregi Oszkár színész és veje, Pataky Kálmán operaénekes hamvait. 1995, illetve 1996 óta itt nyugszik Mándy Iván és Goda Gábor is.

A 34/2. parcellába az ötvenes évektől újratemetéssel került például Ligeti Antal festőművész (a falsírboltok felszámolt szakaszáról), Paizs-Goebel Jenő festőművész, vagy Krúdy Gyula, Ferenczy Károly és Nagy Balogh János. Itt kapta meg harmadik nyugóhelyét az először a Tabáni temetőben, majd a gellérthegy-i pálos sziklatemplomban eltemetett Virág Benedek is. 1966 februárjában itt temették el báró Mednyánszky Lászlónak a bécsi Zentralfriedhofból hazahozott hamvait, ugyanezen év augusztusában pedig Csontváry Kosztka Tivadar földi maradványait. Utóbbi eredetileg az Óbudai temetőben nyugodott, de 1953-ban sírját felszámolták, hamvait pedig exhumálták, és közös sírba temették. 1965-ben azután felkutatták a csontokat (a koponyát a híres Önarckép alapján Bartucz Lajos tudta azonosítani). A síremlék eredeti változata, Kerényi Jenő műve, még 1961-ben készült, a másodpéldány pedig 1966-ban került a sírra. 1987-ben a 34/2. parcellába temették át a Farkasréti temetőből Ferenczy Valér festőművész urnáját (sírkövén az egykori urnafülke fedőlapja - Ferenczy Béni alkotása - kapott helyet).

A 34/2. parcellában temették el 1956-ban Riesz Frigyes matematikust, majd 1958-ban Peterdi Andor költőt és Medgyessy Ferenc szobrászt. 1959-ben itt zajlott le Fejér Lipót már említett temetése. 1960-ban kapott itt sírhelyet Weiner Leó zeneszerző,

1961-ben Sarkadi Imre író, 1965-ben Lyka Károly művészettörténész, 1967-ben pedig Ferenczy Béni, akinek sírja fölé, akárcsak egykor Kuzsinszkyéra, egy római kőszarkofág került. 1969-ben került ide Szabó Ferenc zeneszerző, 1970-ben Veres Péter író, 1972-ben Uitz Béla festő és Mihályfi Ernő politikus, 1973-ban Darvas József író, 1974-ben Illés Béla író és Domanovszky Endre festő, 1975-ben Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrász, Kmetty János festő és Korach Mór kémikus, 1976-ban Bortnyik Sándor festő, 1978-ban Jánossy Lajos fizikus és Ortutay Gyula etnográfus, 1979-ben Mesterházi Lajos író, 1981-ben pedig Várnai Zseni költő. Mesterházi temetését követően új sírt 1988-ig nem nyitottak: ebben az évben azonban itt temették el Barcsay Jenőt.

A művészcsoportok 1954 utáni síremlékei között egy vagy több művel szerepel például Istók János, Pátzay Pál, Ferenczy Béni, Vigh Tamás, Kerényi Jenő, Tar István, Somogyi József, Somogyi Árpád, Varga Imre, Rácz Edit, Lesenyey Márta, Kőfalvi Gyula és Kunvári Lilla. Ezekben az évtizedekben a funerális szobrászat legkiválóbb mestere Borsos Miklós volt, akinek Farkasréten, valamint a győri temetőn kívül itt valósult meg a legtöbb síremléke: a Heltai-, a Nagy Balogh-, valamint a lenyűgöző szépségű Krúdy-sírkő (és Karinthy Frigyes sírja, amelyet ugyanebben az időszakban állítottak fel a 41. parcellában). [28] A Lyka-síremléket, valamint saját sírszobrát Medgyessy Ferenc készítette (utóbbi a Farkasréti temetőben található Radnai-síremlék eredeti variációja). Kisfaludi Strobl Zsigmond sírjára saját, 1927-ben nagy sikert aratott Ad-astra szobra került, amelynek egy másik példánya egykor Horthy István siófoki emlékműveként funkcionált. Ortutay Gyula síremléke, fia, Ortutay Tamás műve, egy valódi malomkő - tengelyében a művész kedvelt motívumával, a végtelenített vonallal -, valamint egy másik, kisebb kő a fej felőli oldalon. Szintén Ortutay tervezte 1981-ben Sarkadi Imre sírjára a megtört bazaltkővet és az abból kinövő valódi vérbükköt, utalásként az író „derékba tört” életére és pályafutására. 1994-ben új síremléket kapott a 34/1. parcellában nyugvó Egressy Béni (a domborművet Jánosi András készítette el).

Az 1960-as évek legjelentősebb újratemetése gróf Károlyi Mihályé volt, még azzal együtt is, hogy a lehető legegyszerűbb körülmények közt ment végbe, és a sajtó szinte alig tudósított róla. [29] Hamvait 1962 márciusában hozták haza, híressé vált mauzóleuma pedig 1963-ban épült fel a 22. parcellában, Skoda Lajos tervei szerint. Károlyi grófi címe, úgy tűnik, vállalhatatlan volt a Párt és az ország vezetői számára, mert a szarkofág feliratán nem szerepel (bár a mauzóleum mögött elhelyezett eredeti, angol nyelvű sírkövön olvasható a *count* szó).

A kitüntetett jelentőségű területek mellett több-kevesebb rendszerességgel a temető számos részét használták. Nem egyszer akadt példa egy-egy neves személy hamvainak külföldről való hazahozatalára (1966-ban így került a temetőbe Lesznai Anna), vagy egy másik temetőből való áttemetésére (az 1944-ben elhunyt Horvai János szobrászművészt 1972-ben kapott sírhelyet a 26. parcellában, ahol saját, már évtizedek óta itt álló Ecce homo-szobra lett a síremléke). A családi sírboltokba is lehetett a szükséges engedélyek megszerzése után temetkezni, és az ilyen temetések száma fokozatosan nőtt. Mivel a Kerepesi úti temetőben semmiféle egyházi szertartás nem mehetett végbe, sok esetben előfordult, hogy azt egy másik temető területén végezték el, és utána szállították ide a koporsót. Kivételes esetekben temetkeztek egyes szerzetesi sírboltokba is (elsősorban felszámolt sírokból temettek át egy-egy személyt, mint például Maywald József klasszika-

filológust a 10. parcellából az új piarista sírboltba), de ezeket inkább csak a rendszerváltás után vették újra használatba (több szerzetest ekkor hoztak más temetőkből, sőt, néha külföldről az adott rend itteni régi sírboltjába).

Jóval gyakrabban előfordult az, hogy egy sír a Kerepesi úti temetőből került át máshová.

Egy Nemzeti Sírkert (részben) meg nem valósult tervei

Az 1960-as évek második felétől zajlott le a Kerepesi úti temetőben az a nagy felszámolási hullám, amely, a védett vagy megkülönböztetett státusú területek kivételével, valamennyi parcella képét átalakította. A kijelölt parcellákból végleg eltávolítottak minden fenntartásra nem javasolt síremléket, köztük számos neves sírt, bár a megőrzendők kiválogatásánál az egyik alapelv az volt, hogy a jelentős személyiségek sírjai - vagy eredeti helyükön hagyva, vagy áthelyezve - megmaradhatnak, még akkor is, ha valamelyikük működése már negatív megítélés alá esik. A parcellákat fokozatosan ürítették ki (volt olyan, ahol csak néhány sír maradt eredeti helyén), amelyet parkosítás, egyes síremlékek restaurálása, valamint az utak kijavítása, esetleg újraburkolása követett. A munkálatok az eredeti tervekhez képest elhúzódtak, majd az 1980-as évek végén teljesen megakadtak, így néhány parcellára - elsősorban a temető periferiáin - már nem került sor.

Egy 1975-ös terv ismét Vörösmarty Mihály, valamint Arany János és Erkel Ferenc áttemetését tűzte ki célul (a 28. parcellába kerültek volna). Ez éppen úgy nem valósult meg, mint az az elképzelés, hogy a magyar jakobinusok a Kossuth-mauzóleummal szemben, vagy annak a Károlyi-mauzóleummal ellentétes oldalán kapjanak új sírhelyet.

Érdeemes röviden összefoglalni, hogyan készült el azoknak a síremlékeknek a listája, amelyek megmenekültek a felszámolástól. A Hazafias Népfront budapesti bizottsága 1968-ban megalakította a Nemzeti Pantheon Akcióbizottságot. Egy év múlva megszületett a „Pantheon-program”, amelynek kivitelezése az akkori tervek szerint tíz-tizenkét év alatt befejeződött volna. A program lényegében egy átfogó vizsgálat és egy rendezési terv volt, melynek első lépéseként V. Nagy Imre vezetésével végbement a temető teljes geodéziai felmérése. Ezt követte egy kertészeti felmérés, majd a meghagyandó sírok listájának összeállítása. Az Országos Szobrász Bíráló Bizottság már korábban elvégzett összesítésére támaszkodva számba vették a még meglévő művészi értékű síremlékeket: 168 művész 603 műalkotását írták össze, melynek nyomán a temetőt „Magyarország legnagyobb szoborparkjának” kiáltották ki. Célul tűzték ki az összeírt síremlékek védetté nyilvánítását és restaurálását, valamint a növényzet védelem alá helyezését. Ezzel összefüggésben vetődött fel az, hogy a Kerepesi úti temetőnek a Fővárosi Temetkezési Intézettől független, önálló költségvetésből gazdálkodó intézménnyé kellene válnia, amely Nemzeti Sírkert vagy Magyar Történelmi Sírkert néven működhetne. Javaslatot tettek egy, a külföldön nyugvó neves magyar személyek sírjának gondozását megszervező bizottság felállítására, valamint arra, hogy minél előbb haza kell hozni a nagy emigránsok idegenben nyugvó hamvait (elsősorban Bartók Bélát emelték ki). A program széles

körű társadalmi támogatást kapott, és a temető néhány évre újra a figyelem középpontjába került.

A bizottság, tevékenységének legfontosabb lépéseként, összeállított egy több ezer fős névsort a Kerepesi úti temetőben nyugvó neves halottakról, de nem a síremlékek, hanem a temetői főkönyvek alapján. Tóth Gábor egyetemi tanár vezetésével egy munkacsoport kartonokra vezette körülbelül 1200 személy életművének és síremlékének adatait, nem hibátlanul, de mégis megteremtve az itt eltemetett neves személyek mai nyilvántartásának alapját. A Pantheon Akcióbizottság 1972-ben, a Népfront égisze alatt, Nemzeti Sírkert Bizottsággá alakult át.

Az összeállított névsort a Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti Pantheon Bizottsága bírálta felül és rövidítette le (utóbbi felsőbb utasításra), felmérve „a temető lakóinak nemzeti érdemeit”. Az 1973-ban közzétett, 1178 fős névsort a továbbiakban tizenhat intézmény és szakmai szövetség kapta meg, amelyek javaslatot tehettek a névsor esetleges kibővítésére. A visszajelzések alapján még változott némileg a lista, de nagyrészt az akadémiai bizottság által javasolt sírok, valamint a már összesített plasztikai vagy építészeti értékű síremlékek maradtak meg, részben eredeti helyükön, részben áttelepítve, egyes parcellákban összegyűjtve. Az akadémiai bizottság a véglegesített listát leadta a Párt Központi Bizottságának, a fővárosnak és a Népfrontnak, de érdemben egyik sem reagált rá.

A Kerepesi úti temető a felszámolási hullám után is rossz állapotban maradt, a parkosítás is elakadt. Ezért 1972 májusában a Fővárosi Tanács, a Hazafias Népfront és az Építőművészek Szövetsége pályázatot hirdetett a temető rendezésére, és egy „emlékpark” vagy „szabadtéri múzeum” jellegű Nemzeti Sírkert megtervezésére, amely nagyjaink emlékét úgy hirdeti, hogy egyben azok tényleges nyugvóhelyének is helyet ad. A pályázat kiírása szerint a tervben temetőt négy részre kellett felosztani: egy úgynevezett kegyeleti színtérre (a neves személyek sírjai számára), egy pihenőparkra, egy szoborparkra és egy, az idegenből hazahozottak számára kijelölt területre. Szerepelt a kiírásban az is, hogy a temetőben ötszáz új sírhelyet kell kijelölni, valamint az, hogy a Salgótarjáni úti zsidó temető neves halottait át kell helyezni a Kerepesi úti temető területére.

A bíráló bizottság 1972 decemberében hirdetett eredményt. Első díjat nem adtak ki, a második és a harmadik díjat pedig egy-egy munkaközösség kapta. A bizottság tizenegy pályaművet meg is vett, de ennek ellenére 1975-ben kiírt egy második, zártkörű pályázatot, amelyre hat pályamunka szerzőit hívták meg. Végül négy értékelhető pályázat született, és az első díjat az az építészcsoporthoz adták, amelyik az előző pályázaton harmadik lett. A díjazott és megvásárolt pályaművek alapján a Fővárosi Kertészeti Vállalat készítette el a sírkert véglegesnek szánt rendezési tervét.

Meg kell említeni még egy tervet, Bozzay Dezső és Szij Rezső 1972-74-ben készült munkáját, amely, bár nem valósult meg, de számos figyelemre méltó szempontot felvetett. Onnan indultak ki, hogy a temetőnek elsődlegesen parkká kell válnia, és, ha lehet, zöldfelületét növelni kell, akár a temető körüli gyárak lebontása árán is. Szerintük a nemzet nagyjait csak itt szabadna eltemetni, és nem a Farkasréti temetőben, az ide temetkezők névsorát pedig nem egy bizottságnak, hanem a közvéleménynek kellene kialakítani. A konkrét építészeti terv lényeges eleme volt

egy „katakombarendszer” - vagyis föld alatti urnafolyosók - kiépítése, a jövőbeni temetések számára.

A felszámolástól megmenekült neves sírok további sorsával, a temetőn belüli átcsoportosításokkal kapcsolatban különféle tervek születtek. Szerencsére nem valósult meg az az elképzelés, hogy a neves halottakat foglalkozási ágak szerint kell különválasztani, és így kialakítani például tudós-, színész- vagy sportolóparcellákat. Ezt az extrém tervet még papíron sem könnyű megvalósítani, hiszen sok jeles személy egynél több tevékenységi ágban is kimagasló teljesítményt nyújtott. Ennek ellenére a terv kiötlői különféle kategóriák szerint el is végezték az összesítést, és olyasféle eredményekre jutottak, hogy a Kerepesi úti temetőben százhuszonhárom író nyugszik, de csak ötven újságíró, a tudósok száma nyolcvan, a politikusoké pedig mindössze negyvenhat.

Bár a „szakmák szerinti”, „tematikus” áttemetések ötletét elvetették, az többször előfordult, hogy egy olyan parcellarészen, ahol már többen nyugodtak valamely foglalkozás neves képviselői közül, az adott tevékenységi ág újabb művelői is sírhelyet kaptak (jó példák erre a 11. parcella cigányprímás-, a 33/3. parcella sakkozó- vagy a 47. parcella pilótasírijai).

Az utóbbi 30 év tényleges változásai

Ami a tényleges változásokat illeti, 1975-re mindenhol kijavították a Kerepesi úti temető falait, restaurálták az árkádsorokat és a három nagy mauzóleumot - utóbbiak kevesebb, mint két évtized múlva már újra felújításra szorultak - és a Pilis Parkerdőgazdaság a temető nagy részén igényes parkosítást végzett, melynek nyomán a növényzet teljes egészében védelem alá került. A Fővárosi Műemlékfelügyelőség védetté nyilvánította a falsírboltokat és a két árkádsort, valamint egyes sírokat, többek között a Kossuth-, a Deák-, a Batthyány-, a Malosik- és a Ganz-mauzóleumot, a Kasselik- és a Jókai-síremléket vagy a Krecsányi család Budáról áttelepített sírját. Kiemelt védelmet kapott a falak mellett megmaradt néhány vasszerkezetű mauzóleum (egy közülük mára mégis eltűnt a temetőből, és a többi is rendkívül rossz állapotban van). [30] A Kerepesi úti temető volt az egyik fő kutatási témája 1978-79-ben az ELTE Művészettörténeti Tanszékén annak a Németh Lajos vezette szemináriumnak is, melynek célja a budapesti temetők sírjainak dokumentatív feldolgozása volt.

Létrejöttek az úgynevezett Pantheon-parcellák: a fel nem számolt, de áttelepített neves sírok összegyűjtésére szolgáló területek. Több ilyen területet is elkezdtek kialakítani, de végül a 34. parcella lett az, amelyet tartósan és szisztematikusan erre használtak (a kilencvenes évek derekáig), úgy, hogy közben a helyén maradhatott a már eredetileg itt állt, főként az 1940-es évekből származó sírok egy jelentős része is.

A több tucat ide áttemetett kiemelkedő személy közül érdemes megemlíteni például id. Szinnyei József bibliográfust (a 9. parcellából hozták át), Ballagi Géza történészt (9/1.), Lenhossék József anatómúst (27.), Petrovics Elek művészettörténészt (30.), Lehr Albert nyelvészt (37/1.), id. Entz Géza zoológust (38.), Simonyi Zsigmond nyelvészt (40.), Károlyi Árpád történészt (41/1.), Réti István festőművészt (44.), Angyal Dávid történészt és Szabó Zoltán botanikust (44/1.), Hankó Vilmos kémikust és Tagányi Károly történészt (45.), Treitz Péter agrogeológust és Szini Gyula író (46.), Horváth Géza entomológust (47.), Deák-Ébner Lajos festőt (48/1.), Mihályi Ferenc operaénekest (50/1.), Richter Aladár botanikust (51.), vagy az 55. parcellából Faragó Géza festőt, Mihalovich Ödön zeneszerzőt, Nagy László gyermekpszichológust és Mikes Lajos szerkesztőt. 1994-ben itt helyezték el a munkásmozgalmi sírhelyéről exhumált Gábor Andor hamvait is. A Rákoskeresztúri temetőből került ide például Tóth Zoltán történész, Magyary-Kossa Gyula orvostörténész és Wartha Vince kémikus sírja, valamint 1989-ben Péch József vízépítő mérnöké, akit annak idején éppen a Kerepesi úti temetőből - eredeti sírhelyéről, a 38. parcellából - vittek át oda. A 34. parcella rangja nagy mértékben megnőtt, és a nyolcvanas években, sőt, a közelmúltban egy-egy új sírral is gyarapodott.

1978-ban kezdődött meg a Magyar Tudományos Akadémia parcellájának kialakítása. A kiürített 27. számú parcellában összesen 206 sírhelyet jelöltek ki erre a célra. Az első temetések 1980-ban történtek: Világhy Miklós jogász, majd Rédei László matematikus kapott itt sírhelyet. 1998 őszéig összesen huszonhárom sírt nyitottak, közülük kettőt szekunder temetés számára: 1996-ban ide temették át a 24/1. parcellából Nagy Lajos régészt, 1998 februárjában pedig itt helyezték el az 1964-ben elhunyt fizikus, Szilárd Leó hamvainak egyharmadát (a második harmad az Amerikai Egyesült Államokban maradt, és így a tudós halotti kultuszának gyakorlására alkalmas helyek száma megduplázódott, a harmadik harmadot pedig, Szilárd Leó végakaratainak megfelelően, léggömbbel szélnek eresztették). Rajtuk kívül itt található ma például Szalai Sándor szociológus, Kónya Albert fizikus, Radnót Magda szemész, Tolnai Gábor irodalomtörténész, Babics Antal sebész, Juhász Gyula történész vagy Bálint Péter fiziológus sírja. Az Akadémia kegyeleti szabályzata alapján működő, amerikai temetkezési rendszerű parcella homogén, egyszerű sírjainak (úgynevezett emlékpárnáinak) együttese akár a Széchenyi-féle pantheonizációs eszme modern megvalósulásaként is értelmezhető.

1980-ban zajlott le az első temetés a 42/1. számú, új díszparcellában, amelynek kialakítása az előző évben fejeződött be. Az addig itt lévő, a felszámolásokat is átvészelő síremlékek közül csak azok maradhattak a helyükön, amelyeket erre méltónak ítélték (Kosztolányi Dezső vagy Ódry Árpád megütötte a mércét), de a 34. parcellába száműzték például Szentpétery Imre történész, Lenhossék Mihály anatómus, Tass Antal csillagász, Énekes István ökölvívó, Némethy Géza klasszika-filológus, Náday Béla színész, valamint id. Csiky Kálmán sírját. A művésziparcellának kikiáltott területre szekunder temetéssel kerültek például Bölöni György, Polányi Károly vagy Thomán István hamvai. Később itt kapott sírhelyet többek között Kadosa Pál zeneszerző, Gellért Hugó és Hincz Gyula grafikusok, Major Tamás, Péchy Blanka és Gelley Kornél színészek. 1989 után is jórészt baloldali kötődésű művészeket temettek ide, például Péli Tamást vagy Kiss Istvánt.

A Kerepesi úti temető sorsa a népszerűtlenné válás lett, és ennek következményei máig érezhetők. Az ország egykori vezetői megmentették a temetőt egy esetleges felszámolástól azzal, hogy Pantheonná nyilvánították, de ez egyben azt is jelentette, hogy onnantól kezdve az ide való temetkezés kemény kontroll alá esik. Közvetve tehát éppen a Pantheonná nyilvánítás vezetett a Kerepesi úti temető elértéktelenedéséhez.

A rendszerváltást követően úgy tűnhetett, hogy az ország új vezetése elfordul a „vörös temetőtől”, és valamelyik másik sírkertet próbálja meg a legrangosabbá, a köztársaság hivatalos temetőjévé tenni. Józan ésszel átgondolva persze a Kerepesi úti temetőnek, Kossuth, Deák, Jókai és Ady sírjának nem lehetett alternatívája. Am a valódi fordulathoz kellett egy reprezentatív, valóban országos jelentőségű és szimbolikus értékű esemény. Ez 1993 decemberében be is következett.

Antall József temetése volt az, amely újra elindította a Kerepesi úti temetőt a legitimálódás útján. A demokratikus Magyarország első miniszterelnöke a temető közepén, az egyik legnevezetesebb parcellában - a 28. számúban - kapott végső nyugalóhelyet. A sírhelyet Budapest főpolgármestere, Demszky Gábor adományozta a családnak. A gondosan szervezett és koreografált, de spontán reakcióként is nagy tömegeket megmozgató temetés, amely minden ízében összefonódott az akkori hónapok politikai eseményeivel, nemcsak a Kerepesi úti temető egy új korszakának megalapozása, hanem számos régi temetési motívum vagy attribútum felelevenítése és egy régi-új, meglehetősen eklektikus jelképrendszer bevezetésének kísérlete miatt is döntő fontosságú volt. [31].

Különösen alakult József Attila hamvainak sorsa, hiszen negyedik temetése 1994 májusában ott zajlott, ahol annak idején, 1942-ben a második. A sírhely azonban mindvégig a költő alternatív kultushelyeként funkcionált, hiszen 1955-ben ide temették át a Mamát, az 1919-ben elhunyt József Áronnét, akinek sírja József Attila 1959-es exhumálása után is itt maradt. 1994-ben ide kerültek József Jolán és Makai Péter hamvai is, ami arra utal, hogy a közös sírhely kialakítása családi kezdeményezésre történt. Utóbbi azonban valószínűvé teszi azt, hogy az 1959-es áttemetésnél a munkásmozgalmi pantheon megkonstruálói nem vették figyelembe a család akaratát.

1994 júniusában zajlott le gróf Bethlen István hamvainak szimbolikus hazahozatala és a Batthyány-mauzóleum előtti jelképes újratemetése. Jelképes, hiszen 1946-ban jeltelen sírba temették őt a moszkvai Donszkoj-kolostor temetőjében, ahol 1994-ben a Bethlent kereső bizottság csak a feltételezett sírhelyet találta meg, de magukat a maradványokat nem. A Kerepesi úti temetőben eltemetett urna nem hamvakat, hanem a moszkvai temetőből származó földet tartalmazott.

Érdeemes felsorolni néhány 1989 utáni elsődleges temetést is, főként olyanokat, amelyek nem egy már meglévő családi sírboltot vettek újra igénybe, hanem új sírhely kiválasztásával jártak. Mándy Iván, Goda Gábor és Kővágó József már említett temetése mellett fontos volt még például Halasi-Kun Tibor orientalistáé, valamint Bánhidi Antal és id. Rubik Ernő repülőgép-tervezőké. A családok már korábban meglévő sírjába került többek között 1992-ben Karinthy Ferenc író illetve Szüle Mihály színikazgató, 1993-ban Kralovánszky Alán régész vagy 1998-ban Preisich Gábor építész. A 27. és 42/1. parcellában az addigi koncepció szerint folytatódtak a

temetések. Számos családi sírboltot ma újra rendszeresen használnak, szoros összefüggésben azzal, hogy az egykori nemesi és polgári elit leszármazottai közül nagyon sokan települtek haza a rendszerváltás után.

Újra köztemető és védett műemlék

A legtöbb új sírt azonban a 26., a 42., a 42/2. és a 42/3. számú parcellákban jelölték ki, ezek ugyanis 1994 novemberétől újra köztemetőként működnek. 1998-ban egy sziklasírokból álló temetkezési területet alakítottak ki a 14. parcellában. Így a Kerepesi úti temetőbe ma elvben ismét bárki temetkezhet. Az újonnan használatba vett parcellákban számos, a közelmúltban elhunyt neves személyt temettek el (például Borbás Tibor szobrászt, Petrasovits Imre agrármérnököt, Csalog Zsolt író, Hagelmayer István közgazdászt vagy Würtzler Arisztid hárfaművészt), és történt néhány szekunder temetés is (így kerültek ide az 1987-ben elhunyt Váradi Hédi hamvai).

Az 1991-ben létrejött Nemzeti Pantheon Alapítvány szervezésében 1993 augusztusa óta folynak a Kossuth-mauzóleum felújítási munkálatai. Az utóbbi években számos más síremlék is megújult, mindenekelőtt a Ganz-mauzóleum - amelynek 1996-ra befejeződött restaurálása nyomán az épület visszakapta eredeti, Ybl Miklós tervei szerinti képét -, illetve a Gozsdu-sírbolt 1999-ben újra felállított vasszerkezete. Az 1997. évi LIV. számú, a hazai műemlékvédelmet szabályozó törvény a temető egész területét - a már korábban védelem alatt álló sírokkal együtt - műemlékké nyilvánította és fokozott védelem alá helyezte. Ez év óta tehát elvileg egyetlen sír sem számolható fel a Kerepesi úti temetőben. A törvény deklarált céljai között szerepelt a kiemelkedő személyek sírjának megőrzése és gondozása, valamint a művészi vagy kultúrtörténeti értékű síremlékek és már temetői objektumok fenntartása is. A Kerepesi úti temető ezzel egyidejűleg a törvény értelmében kincstári vagyonná, tehát állami tulajdonná vált, amelynek fenntartásáról az állam gondoskodik. 1996 októberében a Fővárosi Önkormányzat is rendeletet adott ki a saját halottá nyilvánítás szabályairól.

A százötven éves Kerepesi úti temető nagyobbik részének állapota – egészen a közelmúltig - meglehetősen elszomorító volt, de napjainkra megteremtődtek a feltételei annak, hogy a temető visszanyerje egykori rangját és méltóságát, és valóban a nemzet legfontosabb sírkertjévé váljon, ahogyan azt a múlt század óta már annyiszor meg szerették volna valósítani.

Jelen munka, ha elősegítette azt, hogy több figyelem irányuljon a Kerepesi úti temetőre - feltétlenül elérte célját.

A Fiumei úti Nemzeti Sírkertet (Kerepesi úti temető) elmúlt közel 160 évének, honlapon olvasható, története a Budapesti Negyed 24. (1999/2) számában megjelent, Tóth Vilmos történész által írt tanulmány kivonata. A tanulmány teljes szövege, valamint - közvetlenül vagy közvetve – a temetőről 1999-ig megjelent könyvek és írások bibliográfiája (és még sok további, a budapesti temetőkkel kapcsolatos írás a [Budapesti Negyed 24. \(1999/2\)](#) honlapon olvasható.

Hivatkozások

- [1] Holló Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken (1686-1896), Bp.: Officina Nova, 1994: 55. old.; Fehér Jolán Antónia: Budapest székesfőváros temetőinek története, Bp., 1933: 88. old.
- [2] Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között, Bp.: Enciklopédia, 1998: 587. old.
- [3] Fehér: i. m., 1933: 88. old.
- [4] Vö. Rév István: A feltámadás archeológiája, in: *Sic itur ad astra* 1993/2-4: 3-5. old.; valamint Nagy Alajos: Gróf Batthyány Lajos az első magyar miniszterelnök élet- és jellemrajza, s a Pest város által rendezett országos, ünnepélyes temetésének leírása, Pest, 1870.; Katona Tamás: Batthyány és az aradi vértanúk temetése, in: *História* 11: 3 (1989), 16-18. old.; Gábor Eszter: ...Megkezdjük, de bevégezni, létesíteni nem tudtuk. Schickedanz Albert pályakezdése: a Batthyány-mausoleum, in: *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve* 1991, Bp.: MNG, 1991: 277-281. old.; Stéfán Ildikó: Gróf Batthyány Lajos halála és temetése, in: *Sic itur ad astra* 1993/2-4: 6-17. old.
- [5] Fehér: i. m., 1933: 83. old.
- [6] Vö. Lakner Judit: Halál a századfordulón, Bp.: História - MTA Történettudományi Intézete, 1993: 38-75. old.
- [7] Vö. Csorba Csilla, E.: A mauzóleum. Egy rövid életű kultusz, in: *História* 6: 3 (1984), 12-13. old.
- [8] Vö. például: Szdlósy Mihály szerk.: Kossuth-gyász-émlék. Kossuth Lajos elhunytja és temetése alkalmával a gyászünnepségek befejeztéig tartott kiválóbb beszédek, Bp., 1894.; Nagy Miklós szerk.: Kossuth Lajos temetése, Bp., 1894.; Erdélyi Mór: Kossuth Lajos temetése, Bp., é. n. 1894.; Kovács Dénes szerk.: Kossuth-émlékalbum. Kossuth halála és temetése, Bp.: Wodianer és Fiai, 1909.; Hanák Péter: Kossuth temetése és a liberális reformpolitika, in: *Magyarország története* 1890-1918, Bp.: Akadémiai, 1978: 94-96. old.; Katona Tamás: Kossuth temetése, in: *História* 11: 3 (1989), 19-21. old.; Hanák Péter: Kossuth temetése és a Wekerle-kormány, in: *História* 14: 5/6 (1994), 45-47. old.
- [9] Vö. Borus Judit: Kossuth a főváros halottja, in: *Budapesti Negyed* 2: 1 (1994), 35-58. old.
- [10] Vö. Csorba Csilla, E.: A Kossuth-mauzóleum építéstörténete, in: *Ars Hungarica* 11: 1 (1983), 127-158. old.
- [11] Kemény: i. m., 1983: 98. old.
- [12] -Himody- Preysz Kornél: A halottak birodalmából, in: *Ország-Világ* 1908: 869-874. old.
- [13] Vö. Bánkuti Imre: Rákóczi két temetése, in: *História* 11: 3 (1989), 14-15. old.; Tamás Edit: II. Rákóczi Ferenc újratemetése Kassán 1906-ban, in: *Művelődés* 49: 7/8 (1996), 52-54. old.
- [14] Károly: i. m., 1934: 245-265. old.
- [15] Vö. W. Somogyi Ágnes: Képzőművészek Ady Endre halottas ágyánál, in: Láng József szerk.: *Tegnapok és holnapok árján*, Bp.: Petőfi Irodalmi Múzeum - Népművelési Propaganda Iroda, 1977: 361-416. old.
- [16] Vö. Sármany Ilona: Moiret Ödön korai síremléktervei, in: *Ars Hungarica* 11: 1 (1983), 159-163. old.
- [17] Makoldy Sándor: Magyar Panteon. Nemzetünk nagyjainak és kiválóságainak a Kerepesi-temetőben lévő sírjai és síríratai, Bp.: Szerzői kiadás, 1927.
- [18] Károly: i. m., 1934.; Károly Pál: A Kerepesi-úti temető nagy halottai, Bp.: Székely, 1938. Vö. még Károly Pál: Kilencven éves a kerepesiúti temető, in: *Magyar Nemzet*, 1939. április 26.; Károly Pál: Sírversek Nagy-Budapest temetőiből I-II. Kézirat. (A köteteket az OSzK, a FSzEK és a Budapesti Történeti Múzeum őrzi.); Ruffy Péter: A halottak élén, in: *Magyar Nemzet*, 1974. november 1.
- [19] Vö. Tverdota György: A nekro-logika (József Attila búcsúztatói), in: Kalla Zsuzsa szerk.: *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, Bp.: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994: 125-144. old.
- [20] Vö. Rosner Ármán szerk.: A modern síremlék, Bp., 1932.; Beke László: Kései recenzió egy temetőesztétikai kiadványról, in: *Ars Hungarica* 11: 1 (1983), 185-186. old.
- [21] -N. P.- Náday Pál?: A Kerepesi temető megújítása, in: *Kő és Műkő* 12: 1 (1936), 1-4. old.
- [22] Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Második kiadás, Bp.: Corvina, 1998: 127-128. old.
- [23] Vö. Sipos Péter: Gyászszertartás Budapesten - 1956. október 6., in: *História* 11: 3 (1989), 22-23. old.
- [24] Boros Géza: Emlékművek '56-nak, Bp.: 1956-os Intézet, 1997: 10. és 88. old.
- [25] Vö. Murányi Gábor: Földalatti mozgalom, in: *Heti Világgazdaság* 17: 28 (1995), 69-71. old.
- [26] Vö. Szerényi Sándor szerk.: Ismertető a Mező Imre úti temető Munkásmozgalmi Panteonjáról, Bp.: Fővárosi Temetkezési Intézet, é. n. 1977.
- [27] A Budáról átkerült sírkövekhez vö. például: Jegyzék a tabán-krisztinavárosi temető fenntartani javasolt sírjairól és síremlékeiről, h. n. Bp., é. n. 1930.; Jegyzék a vízivárosi temető fenntartani javasolt sírjairól és síremlékeiről, h. n. Bp., é. n. 1931.; Bárány Tamás: Őszi séta a Némethölgyi úti negyvenyolcas temetőben, in: *Budapest* 1947: 391-393. old.; Zakariás G. Sándor: Budapest, Bp.: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1961: 179-180. old.; Pogány Frigyes szerk.: Budapest műemlékei II., Bp.: Akadémiai, 1962: 551-562. és 583-595. old.
- [28] Vö. Horváth Béla: Borsos Miklós - Síremlékei, in: *Művészet* 17: 8 (1976), 17. old.
- [29] Vö. Varga Balázs: Károlyi Mihály újratemetése, in: *Sic itur ad astra* 1993/2-4: 43-56. old.
- [30] Magyarország műemlékjegyzéke, Bp.: Építésügyi Tájékoztatási Központ, 1976: 68-69. old.
- [31] Vö.: Nemzeti gyász 1993. december 12-18., Bp.: MDF - Temise, 1994.